

Martin Turóci – Miloš Jesenský

Reflexie fortifikačnej a industriálnej architektúry

Reflexie fortifikačnej a industriálnej architektúry

Martin Turóci – Miloš Jesenský

Úvod

Civilizačný postup, ktorý sa, žiaľ, v dejinách štátov a národov nie vždy stotožňoval aj s morálnym a kultúrnym progresom, bol takmer bez výnimky založený na stratégii explore, expand, exploit. Pomyslené alebo doslovné ovládnutie a využívanie územia išlo ruka v ruku s budovaním infraštruktúry, ktorá tieto činnosti umožňovala. Stavby navrhované na obranu a ochranu pritom ľudstvo buduje už od úsvitu dejín a pre svoju mohutnosť pretrvávajú aj dlhé stáročia po tom, ako prestali plniť svoju pôvodnú, opevňovaciu funkciu a dnes predstavujú po všetkých stránkach hodnotné svedectvo o vývoji fortifikačného staviteľstva. Pevnostné systémy sa stali dominantnou architektonickou súčasťou obrazu miest či celej krajiny. Rozsah, materiál a konštrukcia opevnení bol pritom priamo úmerný významu objektu či sídla, závisel od polohy v teréne, finančných možnostiach stavebníkov, miery a charakteru ohrozenia, ktorým mali čeliť.

Práve tak, ako pevnostné stavby prostredníctvom špecifickej architektúry (palisády, múry, hradby, bašty, veže, palebné stanovištia, rozmanité žienijné stavby, drevozemné či murované pevnosti) umožňovali ovládnutie a udržanie územia, staviteľstvo výrobných komplexov zabezpečovalo naplnenie potreby jeho hospodárskeho využívania. Predovšetkým v priemyselnej dobe, keď sa zrodila industriálna architektúra a počas ostatných dvoch storočí umožnila vznik mnohých objektov, ktoré sa dnes snažíme pre ich stavebné kvality začleniť do pamiatkovej starostlivosti (továrne a dielne, huty, mlyny, sklady, vodárenské diela, ale aj dopravná, infraštruktúra či sociálne, servisné a obytné stavby). Preto je dôležité definovať samotné poňatie industriálnej architektúry, vymedziť jej hodnoty v rámci priemyselného kultúrneho dedičstva, obhájiť a zdôvodniť jej ďalšiu existenciu a ponúknuť realizovateľné kroky ku komplexnej ochrane.

Pokiaľ k tomu pomôže aj táto monografia, ktorá sa dostáva do rúk čitateľov, bude to pre jej autorov a všetkých, ktorí sa na jej prípravu podieľali, tou najväčšou odmenou.

Martin Turóci

Kysucké múzeum v Čadci

Moderné metódy prezentácie kultúrneho dedičstva Kysúc

Pokiaľ ide o zachované artefakty hmotného kultúrneho dedičstva (Kultúrne dedičstvo). Kysuce patria v rámci Slovenska k regiónom, kde je síce dokladov hmotného kultúrneho dedičstva, v porovnaní s inými oblasťami, o čosi menej i tu však môžeme nájsť viaceré zaujímavé objekty dokladajúce bohatú hmotnú kultúru našich predkov (Jesenský, Ondřeka a Turóci 2014).

Jedným z najvýznamnejším a najhodnotnejším, ktorý zároveň ponúka značný priestor pre ilustráciu možností modernej propagácie dedičstva kysuckého regiónu nepochybne patrí unikátny pevnostný systém, tzv. Jablunkovské šance. Táto sústava takmer zaniknutých pevností a fortifikačných objektov dnes síce oproti iným pamätihodnostiam predstavuje relatívne menej známu pamiatku, na druhej strane však v sebe skrýva o to väčší a značný prezentačný a propagačný potenciál. (Metodika prezentácie kultúrneho dedičstva použitá pri vybranom vzorovom objekte, môže byť následne aplikovaná pri prezentácii ďalších typologicky podobných objektov.)

Krátka história pevnostného systému Jablunkovské šance

Jablunkovské šance v minulosti predstavovali pevnostný komplex vybudovaný na obranu Jablunkovského priesmyku. Fortifikačný systém pozostával zo štyroch hlavných pevností a niekoľkých menších pevností, postavených postupne v období od prvej polovice 16. do druhej polovice 17. storočia. Priesmyk i bohaté Sliezske kniežatstvo mali najskôr chrániť pred osmanskými Turkami a neskôr i pred protihabsburskými povstalcami. Túto úlohu plnili spoľahlivo niekoľko storočí. Časom však pevnosti zastarali. Ich význam postupne upadol a úmerné s ním klesol i záujem armádnych kruhov o ne.

Po odchode vojenských posádok pevnosti začali postupne chátrať a pustiť. Zo štyroch hlavných pevností, ku ktorým radíme pevnosti Staré šance, Veľké šance, Malé šance, Volské šance a desiatky menších pevnostných objektov (pevnosti, reduty a podobne) ležiacich v tzv. trojmedzí – pohraničnej oblasti Slovenska, Českej republiky a Poľska, sa tak do dnešných čias zachovali len ich terénne náznaky.

Dejiny Jablunkovského priesmyku

Ťažko priechodné horské masívy prekonávalo ľudstvo oddávna. Na ich prechod využívalo najmä priesmyky, čo boli prírodné prechody medzi dvoma horskými pásmi, kadiaľ viedla zväčša i cesta, po ktorej mohli prechádzať ľudia s povozmi i tovarom. Jeden z významných stredoeurópskych priesmykov sa nachádza neďaleko obce Mosty u Jablunkova. Jablunkovský priesmyk situovaný na najnižšom bode pohoria Beskydy (551,8 m.n.m.) predstavuje prirodzenú historickú spojnicu medzi Uhorskom a Sliezsikom. Na dopravu a prechod cez uvedené pohorie ho ľudia využívali oddávna. Zrejme už v období praveku slúžil ako koridor na presun zo Sliezska na Považie a do Poodria.

V dobe rímskej tadiaľto pravdepodobne viedla i jedna z odbočiek slávnej Jantárovej cesty, ktorá vychádzala z oblasti rímskeho centra Brigetio - Kelementia neďaleko Komárna, odkiaľ viedla proti prúdu Váhu a Kysuce cez Jablunkovský priesmyk do Sliezska, kde sa napájala na hlavný ťah Jantárovej cesty. Na prepravu osôb a tovaru slúžil priesmyk i v období stredoveku. V novoveku pod vplyvom aktuálnych politických udalostí sa však jeho postavenie začína postupne meniť (Krúl 2014).

Turecké nebezpečenstvo a opevňovanie Jablunkovského priesmyku

Vzhľadom k zmene bezpečnostných pomerov v susednom Uhorsku i v strednej Európe, sa v prvej polovici 16. storočia význam jablunkovského koridoru postupne mení. Do popredia sa čoraz viac dostáva vojensko-strategický význam priesmyku, predstavujúceho vstupnú bránu do bohatého Sliezska. (V priebehu nasledujúcich desaťročí, preto na obranu priesmyku a jeho okolia, vybudovali predstavitelia Sliezska na južných svahoch Beskýd pevnostný komplex tvorený sieťou väčších pevností a menších pevností, ktorý poznáme pod označením Jablunkovské šance. Jeho pozostatky sa dnes rozprestierajú na trojmedzí, v pohraničných oblastiach Slovenska, Českej republiky a Poľska.)

Len o niekoľko kilometrov južnejšie v Uhorsku, v oblastiach dnešného západného Slovenska, Maďarska a východného Rakúska, sa v tomto období odohrávalo strašné divadlo. Osmanskí Turci po dobytí Budína v roku 1541 zaujali v Uhorsku pevné postavenie. Spoločne so svojimi moslimskými spojencami, obávanými Tatármi, podnikali z vybudovaných vojenských táborov divoké výpravy na susedné územia. Pri postupe obchádzali vojenské pevnosti. Tiahli zväčša popri tokoch veľkých slovenských riek – Váhu, Hrona a Nitry. Vodné cesty ich bezpečne dovedli až k obydliam. Kadiaľ prešli kopytá ich koní, ostávala iba spúšť a utrpenie. Cieľom ničivých tureckých výprav boli najmä neopevnené dediny a mestečká. Prepadnuté dediny zväčša Turci vyplienili, časť obyvateľstva pobili a tých čo besenie prežili, odvliekli so sebou. Zajatcov následne po tisíckach predávali na trhoch s otrokmi ako dobytok. Ženy končili často ako otrokyne v háremoch bohatých tureckých šľachticov. Z mladých chlapcov po obrátení na islam vychovávali obávanú janičiarsku gardu. Výjavy z tureckého plienenia neraz predstavovali na kusy rozsekané telá žien, detí a starcov. Práve z tohto obdobia pochádza rytina, zachytávajúca isto nie neobvyklý výjav vtedajšej doby. Znázorňuje tureckého vojaka cválajúceho na koni, ktorý na svojej jazdeckej kopiji nesie, ako kus mäsa napichnutého, mŕtveho novorodenca. Správy o tureckom plienení, pripomínajúcom tie najhoršie výjavy z biblickej apokalypsy, pre sliezske stavy predstavovali isto silný argument zdôrazňujúci význam a potrebu zabezpečenia vlastných hraníc (Turóci 2010).

Územie Tešínska a Sliezska síce nebolo priamo ohrozené tureckou expanziou, to však neplatilo v prípade menších tureckých prepadových akcií – razií. V roku 1541 sliezske hlavné mesto Vratislav hostilo kniežací snem prebiehajú-

ci v napätej atmosfére spomenutých udalostí odohrávajúcich sa v tesnej blízkosti územia bohatého kniežatstva, ktoré istotne boli dostatočným impulzom k prijatiu patričných bezpečnostných opatrení. Snem schválil uznesenie podľa, ktorého mali byť opevnené a zásekmi zabezpečené všetky priesmyky, cez ktoré by mohol do Sliezska preniknúť nepriateľ. Nariadenie sa týkalo predovšetkým Jablunkovského priesmyku, kadiaľ viedla hlavná cesta z Uhorska.

Jablunkovské šance mali pôvodne chrániť Sliezske pred nájazdmi osmanských Turkov (Zdroj: Wikipedia)

Spomedzi všetkých oblastí Sliezska tak turecké nebezpečenstvo najviac ohrozovalo Tešínsko. Nariadenie snemu preto kniežatstvo rozhodne nebralo na ľahkú váhu. V korešpondencii Jána z Perštejna, poručníka tešínskeho kniežaťa Václava III. Adama (1528–1579), z roku 1543 adresovanej zemským úradníkom sa spomína nariadenie prikazujúce zasekať lesné porasty smerom k uhorskej hranici. O tom či nariadenie bolo i realizované, prípadne ostalo len na papieri sa pramene bližšie nezmiňujú. Vzhľadom k aktuálnej bezpečnostnej situácii sa však môžeme prikloniť skôr k prvej možnosti (Krúl 2010).

S opevňovaním Jablunkovského priesmyku priamo súvisí i vznik tzv. Starých šancov – najstaršej pevnosti celého pevnostného systému. Pevnosť vznikla nad dnešnou obcou Svrčinovec. Staviteľia si miesto jej výstavby vybrali podľa strategickej polohy. Postavili ju tesne pod Jablunkovským priesmykom, neďaleko strategickej cestnej komunikácie spájajúcej Uhorsko so Sliezsokom, ktorú mala pevnosť a jej posádka kontrolovať a chrániť. Hoci nám zatiaľ priame doklady k vzniku tejto pevnosti chýbajú, je pravdepodobné, že pevnosť vznikla

niekedy v druhej polovici 40. až 50. rokoch 16. storočia, a to z iniciatívy kniežaťa Václava III. Adama (1528 - 1579) (Majerčíková 2011). V písomných prameňoch sa Staré šance po prvýkrát objavujú v roku 1578. Zmienku o pevnosti nachádzame nezávisle na sebe v prácach dvoch sliezskejších kronikárov. Jakub Schickfuss vo svojich záznamoch píše o pevnosti „Jaboluncka“, ako o jednom z bodov postavených v oblasti priesmyku. Druhý kronikár Frederik Luca lokalizuje túto pevnosť do blízkosti mesta Jablunkov (Turóci 2010).

Staré šance znázornené na Mikovíniho mape z roku 1760
(Rakúsky národný archív vo Viedni - Kriegesarchiv)

Na základe kartografických prameňov i poznatkov z archeologického výskumu môžeme tiež, aspoň zhruba rekonštruovať tvar tejto pevnosti. Staré šance postavili približne v tvare obdĺžnika s dvomi vysunutými polbastiónmi na juhovýchodnej strane. Okolo pevnosti bol vybudovaný zemný val na vonkajšej strane doplnený priekopou. Do pevnosti sa vstupovalo drevenou bránou nachádzajúcou sa v západnej časti valu (Majerčíková 2011). Už čoskoro sa však ukázalo, že pevnosť nezodpovedá aktuálnym potrebám obrany. Jej priestory mohli pojať iba slabú posádku, ktorá pre silnejšieho nepriateľa nepredstavovala podstatnejšiu prekážku. Cestu navyše nekontrolovala priamo, ale iba deštreleckou paľbou.

V priebehu 17. storočia turecké nebezpečenstvo postupne prechádza do úzadia a na scéne sa objavuje nová hrozba – protihabsburskí povstalci. Nebezpečenstvo vpádov z Uhorska viselo nad sliezkym územím počas celého 17. storočia. O tom, že nešlo o nebezpečenstvo vzdialené či nereálne, ale viac než aktuálne, sa Slezania a Tešíncania mohli počas nepokojného 17. storočia presvedčiť niekoľkokrát. Uhorsko i okolité krajiny v tomto storočí zamestnávalo celkovo päť veľkých povstaní, v ktorých uhorská šľachta povstala s mečom v ruke za obranu svojich privilégií proti habsburským panovníkom (Jesenský, Ondřejka a Turóci 2014).

Prvýkrát Sliezske zažilo reálnu povstaleckú hrozbu v roku 1606. Na Kysuciach sa v tomto období pohybovali protihabsburské vojská Štefana Bočkaja, pričom hrozilo nebezpečenstvo, že povstalci prejdú cez Jablunkovský priesmyk a vpadnú na Tešínsko. Ku vpádu napokon nedošlo. Bočkajove vojská sa totiž pred masívnou obranou rozostavenou na sliezkych hraniciach, ktorú viedol samotný tešínsky knieža Adam III. radšej stiahli (Krúl, Nováková 2005).

Pevnosti mali neskôr čeliť i útokom protihabsburských povstalcov (Zdroj: Wikipedia)

Sliezske v tomto prípade vpád uhorských povstalcov obišiel, tolko šťastia však nemala susedná Morava, kadiaľ sa v apríli predošlého roku prehnalo hneď niekoľko pustošivých nájazdov uhorských hajdukov útočiacich spoločne s Turkami. Nájazdníci pustošili územie od Břeclavy k Valašskému Meziříčí. Útoky protihabsburských povstalcov boli známe svojou intenzitou. Povstaleckí vojaci rabovali a lúpili všetko čo sa dalo, to však v tomto období nebolo ničím mimoriadnym. Násilnosti odohrávajúce sa v susednom regióne však dodali nový impulz pre ďalšie posilnenie obrany Jablunkovského priesmyku.

Okrem toho sa začiatkom 20. rokov 17. storočia objavilo ďalšie uhorské nebezpečenstvo. Na scénu prichádza vodca nového protihabsburského povstania, sedmohradský knieža Gabriel Betlen. Reálnemu riziku uhorského vpádu muselo Tešínsko čeliť začiatkom roku 1621. Hrozilo, že Betlen aj so svojimi vojskami vpadne do Sliezska práve cez Jablunkovský priesmyk a následne sa podľa dohodnutého plánu spojí s vojskami protestantského šľachtica Jána Juraja Krnovského. Ku spojeniu oboch vojsk napokon nedošlo, doterajšie aktivity zamerané na obranu hraníc však poukázali na slabé zabezpečenia priesmyku. Odbojný Betlen bol pritom pre Sliezske hrozbou i v nasledujúcich rokoch.

Dňa 6. januára 1622 sedmohradský knieža síce podpísal v Mikulove s cisárom Ferdinandom II. (1619 – 1637) mierovú dohodu – Mikulovský mier, podľa ktorej dostal titul ríšskeho kniežaťa, dve sliezske kniežatstvá – Opolie a Ratibor, doživotnú držbu 7 východouhorských stolíc a ročný príspevok vo výške 50 000 zlatých, s jej výsledkami sa však neuspokojil (Kolektív autorov 1987).

Už zakrátko dohodu porušil a v roku 1623 zahájil nové bojové operácie. V rovnakom roku na čele svojich vojsk zaútočil na Moravu, odkiaľ prenikol až k sliezskeму Bohumínu. Z obavy pred ďalším postupom povstalcov, boli následne obsadené všetky horské priečody do Uhorska. Ďalej do Sliezska Betlen nepostupoval. Ostal na Morave, kde spoločne so svojimi spojencami vydrancoval značnú časť územia (Krůl, Nováková 2005). Ďalší Betlenov vpád hrozil Sliezske v roku 1626. Tentoraz sa na vojenskej mape rysovalo spojenie protihabsburských povstalcov s dánskymi vojskami bojujúcimi v tridsaťročnej vojne na strane protestantov. V tom istom roku do Sliezska tiež vpadli protestantské vojská vedené nemeckým vojvodom Arnoldom z Mansfeldu a armáda Ján Arnolda Vajmarského. Na kniežatstvo zaútočili od severozápadu, prešli celým územím až k juhovýchodným hraniciam, kde obsadili Tešín i Jablunkovský priesmyk. Tu sa rozhodli počkať na svojho spojenca Gabriela Betlena. Spojené proticisárske vojská následne plánovali spoločne s Turkami zaútočiť na Viedeň. So spojenia ani útoku na Viedeň však napokon nič nebolo. Betlen sa opäť ukázal ako nespoľahlivý partner (Krůl, Nováková 2005). Namiesto spoločného ťaženia, koncom roka 1626 podpísal v Bratislave s cisárom Ferdinandom II. konečný mier. Mierová zmluva potvrdzovala podmienky Mikulovského mieru, s výnimkou 50 000 ročného príspevku, ten bol Betlenovi odňatý. Časom sa však v Betlenovi opäť ozvala nespokojnosť. Odmietol akceptovať mierové podmienky a začal pripravovať nový odboj. V ďalších vojenských akciách kniežaťu zabránila len jeho náhla smrť v roku 1629 (Kolektív autorov 1987).

Výstavba Velkých šancí

Sliezsko v roku 1626 síce Betlenov vpád obišiel i tieto udalosti však ukázali, že uhorskí povstalci predstavujú hrozbu, s ktorou bude potrebné do budúcnosti počítať. Bojové operácie tiež poukázali na nedostatočné zabezpečenie hraníc v oblasti Jablunkovského priesmyku. Týchto skutočností si boli reprezentanti Tešínskeho kniežatstva plne vedomí. Na uhorské nebezpečenstvo začiatkom 20. rokov odpovedali výstavbou nového opevnenia. V roku 1621 severne od Starých šancov začala výstavba najsilnejšej a najväčšej pevnosti celého fortifikačného systému. Neskoršie pramene túto pevnosť spomínajú pod rozličnými názvami. Záznamy ju uvádzajú ako Jablunkovské, Nové či Veľké šance (Turóci 2010). Regenti vládnucci za nedospelého kniežaťa o stavbe novej pevnosti informovali tiež sliezske stavy. V tejto správe sa píše, „že nechali postaviť nové šance, pre tento účel prikázali zoťať 6000 stromov a obsadiť medenú cestu (cesta vedúca z Uhorska) silnou strážou tvorenou 150 Valachmi.“ (Krúl 2010).

Plán najväčšej pevnosti pevnostného systému Veľkej šance z roku 1775
(Zdroj: Rakúsky národný archív vo Viedni – Kriegesarchiv)

O päť rokov neskôr (1626), počas Betlenovho povstania, dochádza v súvislosti s narastajúcim nebezpečenstvom vojenskej intervencie z Uhorska, k zosilneniu novej pevnosti. Podrobnosti prestavby síce nepoznáme, o jej rozsahu ale svedčí skutočnosť, že pri nej bolo použitých takmer 20 000 kmeňov stromov. Rozhodne teda nešlo o drobnú či kozmetickú úpravu. Išlo o rozsiahlu a masívnu prestavbu, posilňujúcu obranyschopnosť pevností, ktorú si vyžiadali aktuálne podmienky (Turóci 2010).

Sliezsko, no predovšetkým jeho východnú časť bezprostredne hraničiacu s Uhorskom, búrlivé vojenské udalosti neobchádzali ani v ďalších rokoch. Toto územie sa v nasledujúcich obdobiach stáva arénou náboženských bojov, v ktorých proti sebe so striedavým úspechom bojovali cisárske a protestantské vojská, pričom do vzájomných stretov často zasahovali i uhorskí povstalci. Nepokojné udalosti neobchádzali ani jablunkovské pevnosti. V rokoch 1638 – 1639 sa uhorským vojskám dokonca podarilo preniknúť do Sliezska a spustošiť niektoré úseky fortifikačnej línie. Uhorskí povstalci však neboli jedinou hrozbou. Počas bojov tridsaťročnej vojny sa v oblasti pohybovali tiež švédske vojská bojujúce na strane protestantov. V roku 1642 dokonca Švédi vedení generálom Lennartom Torstenssonom obsadili celé Sliezsko, odkiaľ podnikali ďalšie vojenské výpravy na územie susedných Čiech a Moravy (Krúl, Nováková 2005).

Nová uhorská hrozba sa opätovne objavila v roku 1644. Vo februári tohto roku vypuklo v Uhorsku ďalšie protihabsburské povstanie. Tentoraz proti Habsburgovcom vytiahol na čele nespokojných šľachticov sedmohradský knieža Juraj I. Rákoci. Spočiatku sa Rákocimu darilo. Šikovne využil priaznivé okolnosti a dosiahol viaceré úspechy (Kolektív autorov 1987). V rokoch 1644 a 1645 sa dokonca pre Sliezsko rysovala reálna hrozba spojenia uhorských a Torstenssonových vojsk. Na jar roku 1645 v Čadci istý čas táborili Rákociho povstalecké vojská, ktoré plánovali prejsť Jablunkovským priesmykom na Moravu. Tam sa mali spojiť s vojskami švédskeho generála a následne spoločne zaútočiť na cisárske pozície, a potom spoločne tiahnuť na Viedeň. K postupu uhorských vojsk do Sliezska napokon nedošlo (Jesenský, Ondřeka a Turóci 2014).

Rytina uhorského jazdca z obdobia tridsaťročnej vojny (Zdroj: KLUČINA, Petr: Třicetiletá válka: obraz doby 1618-1648 Praha: Paseka, 2004)

Mušketier z prvej polovice 17. storočia (Zdroj: KLUČINA, Petr: Třicetiletá válka: obraz doby 1618-1648. Praha: Paseka, 2004)

Cisárskej diplomacii sa totiž podarilo Rákociho politicky izolovať a následne prinútiť k mierovým rokovaniam. Linecký mier, ktorý ukončil tretie veľké protihabsburské povstanie podpísal cisár Ferdinand III. (1637 – 1657) dňa 24. augusta 1645 (Kolektív autorov 1987).

Mimoriadne exponované a nepokojné obdobie 40. rokov 17. storočia sa odrazilo v ďalšom opevňovaní Jablunkovského priesmyku. Práve v tomto desaťročí bolo zrealizovaných viacero projektov smerujúcich k zvýšeniu jeho obranyschopnosti. Posilnenie pevnostného systému mala zabezpečiť najmä rekonštrukcia Veľkých šancov realizovaná v rokoch 1642 – 1645. V rámci nej boli k pôvodnému objektu pristavané dva nové kanóny, na hraničných pohoroch vznikla nová línia dvojitých zásekov tiahnúca sa v dĺžke troch míľ, na vybudovanie ktorej sa celkovo spotrebovalo 40 000 kmeňov (Krúl 2010).

Keď v roku 1644 hrozilo Tešínsku nebezpečenstvo vpádu Rákociho vojsk, tešínska kňažná Alžbeta Lukrécia (1625 – 1653) zvolala do Jablunkova poradu stavov, na ktorej mali prebrať vzniknutú situáciu. Bola prevedená obhliadka jablunkovského opevnenia a v reakcii na uhorskú hrozbu padlo rozhodnutie, preventívne zasekať všetky bočné cesty do Uhorska a hlavnú cestu zatarasiť na niekoľkých miestach. Už na jablunkovskej porade sa tešínske stavy zhodli tiež na potrebe obnoviť opevnenia zničené uhorskými povstalcami a obsadiť ich strážnymi jednotkami. Toto nariadenie bolo i realizované, čo dokumentuje vývoj stavu vojenských posádok. Pokiaľ v roku 1621 bránilo Jablunkovský priesmyk 150 mužov, o pätnásť rokov neskôr ich už bolo 359 a v rokoch 1643–1645 v pevnostiach Jablunkovského priesmyku slúžilo 400 až 600 mužov (Krúl, Nováková 2005). Nové politické pomery prvej polovice 17. storočia, sprevádzané zvýšeným náporom na sliezske hranice, viedli tiež k výstavbe nových opevnení. V polovici 40. rokov sa po prvýkrát spomínajú šance Hrčava. Táto pevnosť situovaná neďaleko dnešného slovensko-poľsko-českého trojmezdia, v blízkosti rovnomennej obce, sa v písomných prameňoch spomína pod názvami Hertzava, Hertiva alebo Hertvia, vznikla krátko predtým ako sa objavila v písomných záznamoch. Postavili ju pravdepodobne niekedy v 30. rokoch 17. storočia (Turóci 2010).

V 40. rokoch 17. storočia začala na vrchu Valy nad obcou Čierne výstavba pevnostného komplexu Malé šance (*Kleine Schantze*). V nasledujúcich rokoch tu vznikol obranný systém s 1,5 km dlhým pevnostným úsekom tvoreným hlineným valom, priekopou a štyrmi štvorcovými redutami s rozmermi približne 20x20 metrov a niekoľkými redanmi (obranými baštami trojuholníkovitého tvaru vystupujúcimi z valu). V prípade redanov išlo o fortifikačné prvky zvyšujúce obranyschopnosť valov. Vďaka svojmu tvaru totiž umožňovali palebné pokrytie i na rovných úsekoch. Na východnom okraji tohto pevnostného komplexu stála samostatná hlavná hviezdicovitá pevnosť, ktorej vznik datujeme do roku 1644 (Krúl 2010). Úlohou tejto pevnosti i celého pevnostného systému bolo kontrolovať a chrániť komunikáciu vedúcu údolím riečky Čierňanky, ktorá sa v Čiernom stáčala severným smerom na Javorinku a odtiaľ ďalej pokračovala na sliezsky Jablunkov. Išlo síce o vedľajšiu, no napriek tomu z hľadiska vojensko-strategického, významnú komunikáciu, po nej bolo možné preniknúť do Sliezska.

Pevnosť Malé šance vyobrazená na mape Samuela Mikovíniho z roku 1760
(Zdroj: Rakúsky národný archív vo Viedni – Kriegesarchiv)

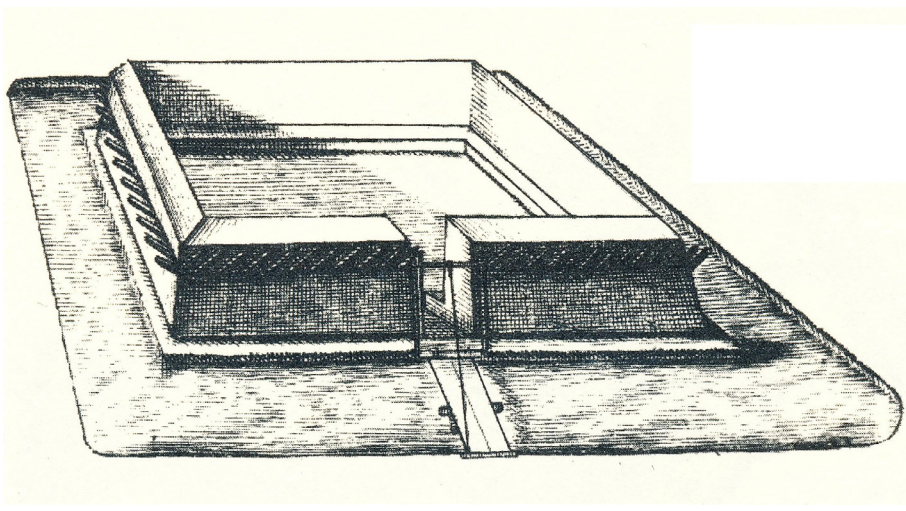
Ďalšie opevnenia vznikli v druhej polovici 17. storočia. Na vrchu Studeničný postavili pevnosť Hajducké šance (*Heiducken Schantz*). Niekedy v polovici 17. storočia pevnostný systém posilnila výstavba ďalšej pevnosti. Na sliezsko-poľských hraniciach, pod vrchom Ochoditá, v blízkosti poľskej obce Koniaków vznikli tzv. Volské šance (*Ochsen Schantz*), ktoré s pevnosťou Malé šance spájala spojovacia reduta. Po prvýkrát sa táto pevnosť spomína v roku 1678 (Turóci 2010).

Malé šance na mape Prvého vojenského mapovania
(Zdroj: KOLEKTÍV: *Az első katonai felmérés.* (DVD). Budapešť: Arcanum, 2004.)

Všetky uvedené hlavné pevnosti, ku ktorým radíme Velké, Staré, Malé a Volské šance spojoval pás vizuálne kontaktných komunikačných menších pevností – redút postavených v priestore medzi nimi. Tieto pevnôstky zväčša štvorcového tvaru zároveň predstavujú hlavného zástupcu drobných fortifikačných stavieb v oblasti Jablunkovského priesmyku. Niekoľko redút sa nachádzalo napríklad v priestore medzi Velkými a Malými šancami, jedna reduta stála tiež medzi Malou a Volskou šancou (Krůl 2011).

Obranu týchto pevnôstok zabezpečovala nevelká posádka, čítajúca niekoľko vojakov. Spoločne s ňou reduty chránili i ďalšie fortifikačné prvky. Ich obranyschopnosť posilňoval zemný val a priekopa, pred ktorými stálo ešte palisádové opevnenie. Reduty zväčša plnili len strážnu a pozorovaciu funkciu. Posádky sledovali dianie v okolí a prípadné nebezpečenstvo ihneď signalizovali vojakom v hlavných pevnostiach. Niekedy bývali reduty vybavené i kanónmi umiestnenými na rohoch, ktoré slúžili na palebnú kontrolu okolitého priestoru. Významný a efektívny obranný prvok predstavovali tiež záseky. Išlo o prekážky vytvorené usmerným zoťatím stromov, ktoré bránili postupu pechoty, jazdeckta i vozotajstva. Ich výhodou bola relatívne menšia finančná náročnosť, vysoká efektivita a záber, umožňujúci obranu pomerne rozsiahleho územia (Krůl 2010).

Súčasťou opevnenia Jablunkovského priesmyku boli takiež menšie zemné pevnôstky – reduty (Zdroj: KLUČINA, Petr: Třicetiletá válka: obraz doby 1618-1648. Praha : Paseka, 2004)

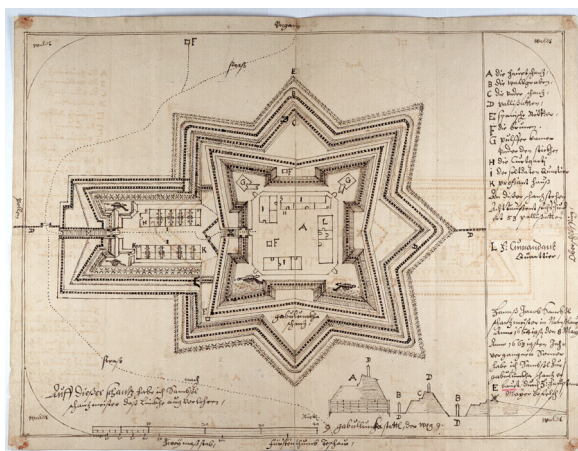
Jablunkovské šance v druhej polovici 17. storočia

Druhá polovica 17. storočia bola síce o niečo pokojnejšia, no rozhodne nie pokojná. Hoci koniec tridsaťročnej vojny oslobodil české krajiny od väčšej vojenskej prítomnosti, ani toto obdobie Tešínsku a jeho hraniciam neprinieslo vytúžený mier. Krajina sa ešte ani poriadne nestihla zotaviť z predchádzajúcich konfliktov a už sa objavilo nové nebezpečenstvo. Starší spor o Sedmohradsko medzi Habsburgovcami a Osmanmi začiatkom 60. rokov prerástol do nového konfliktu. Turkom sa hneď na začiatku podarilo dobyť Nové Zámky i Nitru. Z týchto oblastí potom podnikali lúpežné nájazdy, ktorými trpeli rozsiahle oblasti Považia, Ponitria i časti Moravy (Kolektív autorov 1987).

Rýchly turecký postup znamenal i bezprostredné ohrozenie Sliezska. K tureckej hrozbe sa časom pridali i ďalšie útoky protihabsburských povstalcov. Napríklad v roku 1680 sa počas povstania Imricha Tököliho (1678–1686) jeden z jeho generálov pokúsil o vpád do Sliezska. Výprava generála Petróciho o sile 20 husárskych skvadrón (1 500 jazdcov) nebola úspešná. Plukovníkovi Reuterovi sa na sliezskej strane totiž podarilo útok na Jablunkovský priesmyk odraziť a povstalcov zahnať späť do Uhorska (Krúl 2011).

Podstatnejšie však bolo turecké nebezpečenstvo, ktoré spustilo nové opevňovacie práce. V roku 1663 pod dojmom tureckého ohrozenia došlo k prestavbe pevnosti Veľké šance. Stavebné práce prebiehali od 6. augusta do 10. novembra za účasti vyše stovky robotníkov. Prestavbu pevnosti previedol podľa návrhu cisárskeho inžiniera Jána Eusebia Maiera šancovní majster Ján Jakub Samsl z Namyslova (Krúl 2011).

Prestavba pevnosti bola realizovaná podľa najmodernejších fortifikačných postupov. Tie reprezentoval bastiónový systém opevnenia, ktorého hlavný prvok predstavovala zemná pevnosť päťuholníkovitého tvaru nazývaná – bastion. Nová konštrukcia priniesla do pevnostného staviteľstva zásadný pokrok. Vďaka nej bol odstránený mŕtvy uhol a zabezpečená lepšia palebná kontrola pevnosti. Prestavba tiež zvýšila fortifikačnú odolnosť pevnosti, tvorenú po novom troma líniami opevnenia. Zosilnená bola tiež vstupná brána. V nasledujúcom roku 1664 prebehla prestavba Malých šancí nad Čiernym a Starých šancí nad Svrčinovcom (Krúl 2010). O naliehavosti prestavby Malých šancí nás informujú i dobové záznamy. Správa, ktorú rok pred prestavbou vypracoval plukovník Henrich Žigmund Vippach, poukazuje na slabú posádku, chýbajúcu muníciu a nevyhovujúci stav barakov nevhodných na ubytovanie vojakov (Krúl 2011).

Plán prestavby Veľkých šancí v roku 1663 podľa návrhu inžiniera Johanna Eusebia Mayera (Zdroj: Zemský archív v Opavě)

Úpadok a zánik pevnostného systému

Časy svojej najväčšej slávy zažili pevnosti v období od 60. rokov 17. storočia do roku 1711. Počnúc prvým desaťročím 18. storočia začal ich význam postupne upadať. Príčiny boli najmä politické. Po porážke posledného protihabsburského povstania Františka II. Rákociho v roku 1711 sa vnútorné pomery v Uhorsku postupne konsolidovali. (Kolektív autorov 1987).

Od 80. rokov 17. storočia dochádza tiež k zmene pomerov v turecko-habsburskom súperení. Opraty tohto zápasu postupne prešli do habsburských rúk. Porážka pri Viedni v roku 1683 zahájila éru habsburských víťazstiev. V priebehu necelého desaťročia Osmaní utrpeli niekoľko veľkých porážok. V roku 1685 stratili Nové Zámky, o rok neskôr Budín a po ňom i ďalšie mestá a oblasti. V roku 1699 bol podpísaný Karlovacký mier, po ktorom bola Osmanská ríša vytlačaná zo strednej Európy. K Habsburskej monarchii bolo znova prinavrátené celé Uhorsko, Sedmohradsko, Báčka, časť Slavónie i ďalšie územia (Kolektív autorov 1987).

Dve hlavné nebezpečenstvá – uhorské a turecké, proti ktorým boli pevnosti prioritne postavené, prestali byť aktuálne. Strategicko-vojenský význam týchto objektov preto začal postupne upadať. Poslednú významnejšiu stavebnú aktivitu v oblasti pevnostného systému predstavuje prestavba Veľkej šance z rokov 1724–1729. V rámci nej boli realizované viaceré úpravy zamerané na po-

silnenie obranyschopnosti. Hlavný obranný sektor bol posilnený kliešťovým opevnením. Zemné valy a zákopy, chrániace pevnosť, spevnilo kamenné murovo. Vo vnútri pevnosti postavili kasárne, sklady a iné budovy (Krúl 2010). Išlo však už iba o akúsi labutiu pieseň tejto pevnosti i celého pevnostného systému. Ani prestavba hlavnej pevnosti nemohla nič zmeniť na skutočnosti, že reálny vojenský význam všetkých fortifikačných objektov chrániacich Jablunkovský priesmyk postupne klesal. Jasne sa to ukázalo počas sliezskych vojen, čo boli dva vojenské konflikty prebiehajúce v rokoch 1740–1742 a 1744–1745. Na bojovom poli sa v nich stretli vojská mladej habsburskej panovníčky Márie Terézie (1740–1780) a jej rivala pruského kráľa Fridricha I. Veľkého (1740–1786). Márii Terézii išlo v týchto konfliktoch o veľa, bojovalo sa o Sliezsko i o celú Habsburskú monarchiu. Boje prebiehali na viacerých miestach strednej Európy. Výsledok konfliktu napokon nedopadol pre Habsburgovcov zle, mohol totiž i ďaleko horšie. V bojoch s Pruskom síce Mária Terézia stratila väčšinu bohatého Sliezska, podstatnejšie však bolo, že sa jej podarilo zachrániť ríšu (Turóci 2010).

Príslušníci vojenských jednotiek Habsburskej monarchie zo začiatku 18. storočia -
Okrem vojakov regulárnej armády posádky pevností Jablunkovského
priesmyku tvorili i oddiely zemskej hotovosti

(Zdroj: KLUČINA, Petr: Třicetiletá válka: obraz doby 1618-1648.

Praha: Paseka, 2004)

Sliezske vojny tiež poukázali na jablunkovské pevnosti. Odhalili ich strategickú bezvýznamnosť a vojenskú zastaranosť. V bojoch proti modernej pruskej armáde neobstáli. Hneď na začiatku bojov vydal pruský kráľ Fridrich rozkaz na obsadenie jablunkovských pevností, už čoskoro ich však Prusi opustili, pretože ležali úplne mimo hlavných frontov. Počas vojen, ktoré sa medzi

Rakúskom a Pruskom odohrali v nasledujúcich rokoch, ich Prusi obsadili ešte dvakrát. Bolo to v rokoch 1758/1759 a 1762. Z pruskej strany však zrejme išlo už iba o preventívny krok, obranný potenciál pevností bol v tom čase zanedbateľný (Havlíček 1974). Potom ako šance stratili svoj obranný a vojenský význam, ich osud bol prakticky spečatený. Vojenské kruhy habsburskej armády stratili o ne záujem. Týkalo sa to najmä menších pevností. Neudržiavané stavby začali postupne chátrať a rozpadáť sa.

Keď v roku 1766 zavítal syn a spoluvládca panovníčky Márie Terézie, princ Jozef, na Tešínsko, neobišiel ani Jablunkovský priesmyk. Ako vrchný veliteľ armády navštívil tiež tamojšie pevnosti. Poznatky, ktoré si zapísal do denníka sú jasným dôkazom úpadku kedysi významného pevnostného systému. Z memoárov neskoršieho habsburského panovníka a cisára Jozefa II. (1780 - 1790) sa v tejto súvislosti okrem iného dozvedáme napríklad i to: „že Hajducké Šance rozprestierajúce sa na vrchu Studeničný boli celkom rozpadnuté. Odkiaľ bolo možné z diaľky pozorovať i Volské šance na poľskej hranici. K hlavnej pevnosti Velké šance si princ Jozef poznamenal. Velké šance sú v tvare hviezdy a veľmi zle nasypané iba z hliny a trochu kamenia, bez hlbokého priekopu a krytej ochodzi, obsadené boli 42 mužmi a jedným veliteľom a štyrmi delami, s kostolom a vojenskou budovou. Dominuje nad nimi výšina, a pretože okolité lesy sú takmer celkom úplne vyrúbané, nemá tento priesmyk už skoro žiadny význam. Proti veľkému oddielu, ktorý by bol opatrený delami sa už neudrží a malý ju môže ľahko obísť dole údolím pozdĺž Šance. Velké, Hajducké, a Predné (pravdepodobne Staré) šance predstavujú iba zemné valy z navršenej hliny, ktoré sú celkom rozpadnuté.“ (Krůl 2010, s. 210).

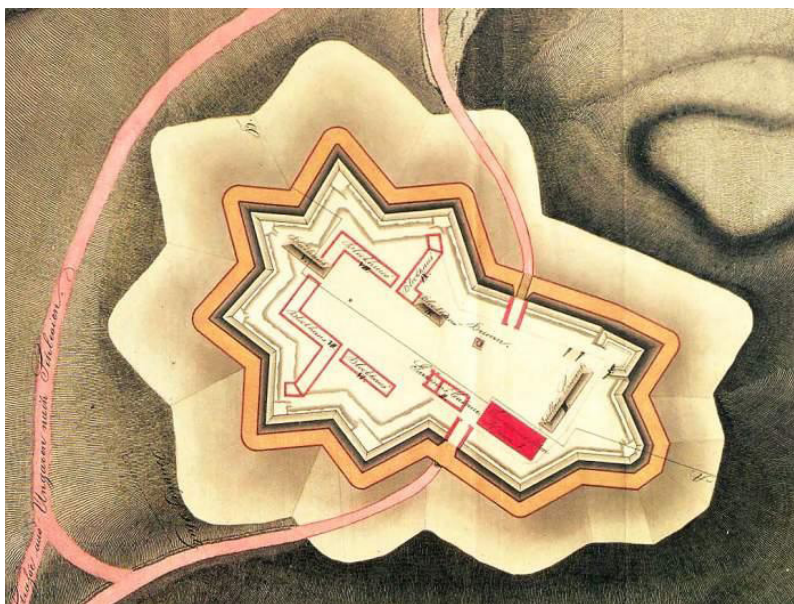

Pozostatky valu reduty na Malých šanciach (Zdroj: foto D. Majerčíkovej)

V čase princovej návštevy svoju vojenskú úlohu plnila už iba hlavná pevnosť - Veľké šance. V jej opevnení sídlila malá vojenská posádka, ktorá zrejme pôsobila ako pohraničná stráž chrániaca oblasť pred zbojníkmi a inými narušiteľmi. V roku 1781 však pevnosť prišla i o ňu. Vojenskú posádku zo šanci odvolali a namiesto nej dosadili niekoľko kordónistov (colníkov) (Krúl, Nováková 2005).

Úmerne so stratou strategického významu klesal i záujem o túto pevnosť. Nezáujem vojenských kruhov o ďalšie investície dokladá i viacero plánov nezrealizovaných prestavieb z rokov 1763, 1775, 1790 a 1791 (Krúl 2014).

Posledná prestavba Veľkej šance prebehla v rokoch 1808 – 1810. Pevnosť po nej získala podobu, v akej ju v pôdorysných náznakoch poznáme dodnes. Celý objekt značne rozšírili. Vnútorňú plochu splanirovali a zarovnali. Vo vnútri postavili šesť vojenských zrubov určených pre miestnu posádku a ďalšie budovy. Steny priekopy boli spevnené kamenným murivom. Po skončení stavebných prác vnútorňú zástavbu pevnosti tvorili veliteľský dom, kasárne pre mužstvo a delostrelecké kasárne. Tieto objekty sú dobre viditeľné na plánoch vyhotovených po prestavbe, ktoré sa dodnes zachovali v archívnych fondoch Vojenského ústredného archívu v Prahe (Krúl 2010).

Plán pevnosti Veľké šance po presavbe v roku 1810
(Zdroj: Rakúsky národný archív vo Viedni – Kriegesarchiv)

V prvej polovici 19. storočia, po strate obranného významu, pevnosť slúžila i iným účelom. Napríklad v roku 1831, keď v Uhorsku vypukla cholerová epidémia, zriadili v jej priestoroch karanténnu stanicu pre rizikové osoby prichádzajúce z Uhorska. I v nasledujúcom období význam pevnosti neustále klesal. V roku 1838 ju preto armáda previedla do správy Tešínskej komory. Tá mohla objekt využívať pre svoje účely, musela ho však udržiavať v prevádzkyschopnom stave pre prípad potenciálneho konfliktu (Krúl 2014). Nejaký čas potom sem umiestnili iba malú strážnu posádku. V zázname z roku 1844 sa priamo spomína jej člen pod názvom *Schantzwächter* – strážca šancí, ktorého úlohou bolo dohliadať na tento beznádejne zastaraný objekt. Pevnosť mal chrániť pred požiarom či inými mimoriadnymi udalosťami. Strážna posádka bola vojensky absolútne bezvýznamná. Preto, keď v roku 1848 na pevnosť zaútočili z Uhorska maďarské povstalecké revolučné vojská, nemali s jej obsadením nijaký problém (Krúl, Nováková 2005). Pevnosti sa poľahky zmocnili a vyhnali z nej posledných 12 strážcov. Niekdajší strategický a vojenský význam pevnosti bol v tom čase už len dávnou minulosťou. Uvedomovali si to i armádne kruhy. V rovnakom roku preto pevnosť Veľké šance, ako úplne zastaraný vojenský objekt, s definitívnou platnosťou vyradili zo zoznamu vojenských pevností. Potom už pevnosť iba chátrala. Odchodom posledných vojenských posádok začala postupne pustiť. Opustená pevnosť sa stala lacným zdrojom stavebného materiálu pre obyvateľov z okolia. Do dnešných dní sa preto zachovalo iba malé torzo z tejto majestátnej stavby, pričom rovnaký osud postihol i ďalšie pevnosti a pevnosti (Turóci 2010).

Pevnostný systém dnes a možnosti jeho rekonštrukcie a prezentácie

Pozostatky tohto pevnostného systému v súčasnosti predstavujú veľmi zaujímavú ukážku nášho kultúrneho dedičstva, ktoré má vďaka svojmu príbehu potenciál zaujať široký okruh verejnosti, čo ponúka značnú perspektívu pre následné turistické využitie, keďže v súčasnosti nie je dostatočne využívaná ani prezentovaná.

Do dnešných dní sa z väčšiny objektov niekdajšieho pevnostného systému, s výnimkou najväčšej pevnosti Veľké šance, zachovali iba artefakty. Niekdajšie pevnosti sú dnes prezentované predovšetkým formou náučných tabúľ, rozličných náučných panelov osadených na miestach, kde pôvodne stáli. Prezentujú

zväčša iba základné informácie o danom objekte aj s historickými ukázkami, rekonštrukciami a podobne.

Prezentácii týchto objektov sa v minulosti venovala taktiež Regionálna rozvojová agentúra Kysúc, ktorá v tejto veci realizovala niekoľko projektov zameraných na výskum týchto historických objektov. Ako jeden z projektových výstupov bolo vydané propagačné CD a propagačná brožúra. Ďalší výstup z projektu predstavovala putovná panelová výstava prezentujúca históriu tohto unikátneho systému.

Uvedené formy prezentácie však ani zďaleka nevyčerpávajú možnosti propagácie a prezentácie týchto unikátnych objektov, práve naopak podľa môjho názoru sa mi na základe doterajších skúseností a poznatkov z iných krajín javia, ako nepostačujúce a to hlavne s ohľadom na možnosť využitia ich celkového turistického potenciálu, ktorý tieto objekty ponúkajú.

Rekonštrukcia historických objektov a jej možnosti a prednosti pri prezentácii kultúrneho dedičstva

Podľa môjho názoru za ďaleko perspektívnejšiu, vhodnejšiu a spoločensky prínosnejšiu formu prezentácie a to predovšetkým s ohľadom na následnú podporu turistického ruchu, ktorý je zároveň jedným z najdôležitejších faktorov využitia kultúrneho dedičstva a zároveň i významným nástrojom pre jeho udržanie a zachovanie, považujem historickú rekonštrukciu týchto objektov. V praxi by išlo o čiastočné alebo úplné prinavrátanie pôvodného historického vzhľadu vybraným objektom spomenutého pevnostného systému, čím by v tomto priestore vznikol komplex nových zaujímavých objektov, predstavujúci ukážku obnoveného kultúrneho dedičstva, vhodnú na ďalšiu prezentáciu a kultúrne využitie. Na rozdiel od aktuálnej prezentácie realizovanej spomenutými formami má táto forma prezentácie niekoľko výhod. Historická rekonštrukcia, resp. znovuvýstavba, je nepochybne prínosnejšia. Takouto formou vybudovaný reálny historický objekt má nepochybne väčšiu dokumentačnú a edukačnú hodnotu. V konečnom dôsledku môže vďaka svojej atraktivite lepšie osloviť a zaujať verejnosť a vzbudiť tak u nej celkový záujem o kultúrne dedičstvo a históriu (Rekonštrukcia).

Uvedená koncepcia prezentácie zaniknutých objektov kultúrneho dedičstva založená na ich historickej rekonštrukcii (resp. výstavbe ich vernej historickej kópie či znovuvýstavbe) bola v minulosti aplikovaná u nás i v iných

krajinách, kde je predovšetkým v priestore západnej Európy, vo viacerých prípadoch využívaná dodnes. V Bratislave boli napríklad v povojnovom období touto metódou zrekonštruované poškodené budovy na Zámockej ulici stojace v blízkosti Viedenskej brány. Realizácii plánovaného rozsiahlejšieho projektu obnovy celého bratislavského podhradia zabránil najmä nedostatok finančných prostriedkov a nedostatok podpory zo strany vtedajšej vládnej moci, pre ktorú zrekonštruované historické a kultúrne dedičstvo nenachádzalo primerané využitie.

V krajinách západnej Európy sú tieto rekonštrukčné metódy v oblasti práce s kultúrnym dedičstvom podstatne hlbšie etablované. Oporu tu majú v rovine praktickej a teoretickej i v odborných kruhoch. V praktickej rovine boli, predovšetkým v povojnovom období, úspešne využité pri mnohých projektoch na viacerých miestach v celej Európe (Makýš 2004).

Príklady využitia metódy historickej rekonštrukcie vo svete

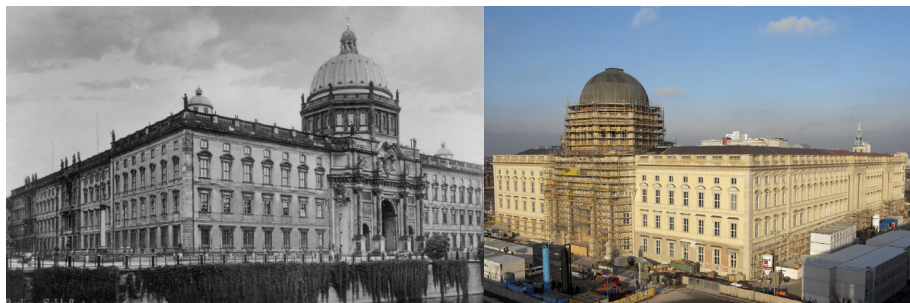
Hoci sa predostretý názor na prezentáciu kultúrneho dedičstva Kysúc nemusí zhodovať s postojom niektorých odborníkov, osobne som toho názoru, že v prípade aplikácie metódy historickej rekonštrukcie nejde o nič neobvyklé či neštandardné. Práve naopak, ide o moderný a perspektívny spôsob propagácie kultúrneho dedičstva, pre ktorého realizáciu treba len nájsť vôľu, odhodlanie a určitý systémový rámec, v rámci ktorého bude ďalej realizovaný. V presvedčení, že realizácia takýchto a podobných projektov, ako zamýšľaná rekonštrukcia pevností Jablunkovského priesmyku nie je ničím neobvyklým, ma ubezpečuje viacero podobných projektov realizovaných v súčasnosti v bližšom či vzdialenejšom okolí.

Nemecko

Veľmi výrazne sa táto koncepcia, najskôr pri obnove a dnes najmä pri prezentácii kultúrneho dedičstva, uplatnila a stále uplatňuje napríklad v Nemecku, kde môžeme nájsť mnoho príkladov úspešnej rekonštrukcie zaniknutých objektov a pamiatok. V tomto prípade bola táto metóda aplikovaná spočiatku predovšetkým pri rekonštrukcii historických objektov zničených počas

druhej svetovej vojny. K najvýznamnejším ukážkam úspešného použitia použitia historickej rekonštrukcie patrí napríklad rekonštrukcia vojnou takmer zničeného drážďanského námestia Neumarkt a jeho okolia s veľkým počtom architektonicky významných barokových objektov. Okrem tohto prípadu bolo podobným spôsobom zrekonštruovaných veľké množstvo ďalších pamiatok – katedrál a historických budov v Berlíne i v mestách v Porýní. V tejto súvislosti treba podotknúť, že metodiku historickej rekonštrukcie nebolo možné aplikovať plošne, čo znamená, že z rozličných príčin nemohli byť a ani neboli zrekonštruované všetky zničené historické objekty. Hlavným dôvodom bola predovšetkým časová, finančná a technická náročnosť, ktoré prináša komplexná rekonštrukcie. Mnohé zaniknuté pamiatky preto v Nemecku i v Európe obnovené neboli a na ich mieste v povojnovom období vyrástli narýchlo postavené moderné budovy, ktoré však zvyčajne do pôvodného prostredia nezapadali a v mnohých prípadoch historické *genius loci* vyslovene rušili.

Napriek tomu, že zlatým obdobím historickej rekonštrukcie boli práve povojnové roky, pomerne často sa s aplikáciou tejto metódy stretávame pri realizácii rozličných projektoch i v dnešných časoch. Nepochybne najvýznamnejší projekt tohto druhu v súčasnosti predstavuje znovuvýstavba či historická rekonštrukcia zaniknutého objektu niekdajšej monumentálnej barokovej budovy cisárskeho paláca v Berlíne. V krátkosti môžeme tento objekt predstaviť konštatovaním, že išlo o jednu z najvýznamnejších a architektonicky najhodnotnejších stavieb predvojnového Berlína. Počiatky paláca siahajú do stredoveku. Základný kameň tejto stavby bol položený v roku 1443. Neskôr bol prestavený do podoby honosnej barokovej budovy. V roku 1702 sa stal sídlom pruských kráľov a od roku 1871 slúžil ako rezidencia nemeckých cisárov (Strašík 2017).

Cisársky palác v Berlíne pôvodný vzhľad (vľavo) a súčasná historická rekonštrukcia (Zdroj: Wikipedia/ www.stavbaweb.cz)

Mestu na rieke Spréve táto budova dominovala až do konca druhej svetovej vojny, keď bola spojeneckými náletmi ťažko poškodená a jej zvyšky v roku 1950 z iniciatívy komunistickej východonemeckej vlády asanované. Na jej mieste o 20 rokov neskôr, v rokoch 1973 – 1976, vyrástla moderná budova Paláca republiky, ktorá sa stala sídlom východonemeckého parlamentu. Masívna stavba však po páde komunizmu v roku 1989 so zánikom svojej pôvodnej politickej funkcie a kvôli vysokej koncentrácii nebezpečného azbestu stratila funkčný význam a v roku 2008 bola z rozhodnutia vtedajšej vlády asanovaná. Pomerne rozsiahly voľný priestor sa nemecké úrady rozhodli o pár rokov neskôr využiť pre nový projekt. Z najvyšších miest prišlo rozhodnutie o znovuoobnovení (znovuvýstavbe) monumentálnej budovy Cisárskeho paláca. Na uvoľnenej ploche následne v polovici roku 2012 prebehli prvé výkopové práce. Výstavbu historickej repliky jednej z niekdajších berlínskych dominánt – Cisárskeho paláca – vtedajší nemecký minister výstavby Berndt Neumann označil za *najvýznamnejší kultúrny stavebný projekt v Nemecku v novom storočí*. O pompéznosti a významne celej stavby ďalej svedčia i vyčlenené financie dosahujúce (v prípade výstavby budovy) priam astronomickú hodnotu – približne 510 miliónov eur (Berlín začal stavět...). V tejto súvislosti, môžeme ešte uviesť, že iniciátori znovuvýstavby Cisárskeho paláca k realizácii projektu pristúpili i napriek nepriazni verejnej mienky, keďže ako ukázali výsledky verejného prieskumu, väčšina obyvateľstva bola proti výstavbe navrhnutého objektu (Stříhávka 2015).

Podľa predbežných plánov mala mať replika berlínskeho Cisárskeho paláca takmer totožný historický vzhľad ako pôvodný barokový objekt. Jedinú zmenu oproti historickej budove predstavuje bočná stena postavená v modernom architektonickom štýle.

Podľa predstáv iniciátorov výstavby, keďže zrekonštruovaný objekt už, pochopiteľne, nebude slúžiť pôvodnému účelu, ktorým bolo sídlo pruského panovníckeho dvora, bola ešte pred začiatkom výstavby prijatá dohoda o zmene názvu novej budovy. Tá sa bude po (dokončení a otvorení naplánovanom v priebehu roku 2020) nazývať Humboldtovo fórum a stane sa z nej nové centrum berlínskej kultúry s bohatým zastúpením rozličných kultúrnych inštitúcií (Berlínsky zámek bude...).

Výstavba zaniknutého stredovekého hradu v poľskej obci Bobolice

Vo svojej podstate podobný ako v predchádzajúcej kapitole opísaný projekt historickej rekonštrukcie Cisárskeho paláca, no z hľadiska teoretického i praktickej realizácie, je projektovému zámeru bližšia ďalšia ukážka vydarenej historickej rekonštrukcie. Tou je unikátny projekt obnovy (historickej rekonštrukcie) takmer zaniknutého stredovekého hradu stojaceho v blízkosti poľskej obce Bobolice v Sliezske.

Tento hrad dal pôvodne v 14. storočí postaviť poľský panovník Kazimír III. Veľký (1333 – 1370). V priebehu nasledujúcich storočí však početné nájazdy a vojenské konfrontácie tento kedysi významný hrad značne zdevastovali a to až do takej miery, že koncom 17. storočia ostal neobývaný a v nasledujúcich rokoch sa postupne zmenil na kamenné torzo. Hrad definitívne zanikol krátko po roku 1945, keď boli počas druhej svetovej vojny zvyšky jeho múrov rozborené a použité na vybudovanie hradskej cesty spájajúcej Bobolice s mestom Mirov. Osudy hradu sprevádzajúce poslednú fázu jeho existencie rozhodne nie sú nepodobné vyššie opísanému príbehu úpadku a zániku jednotlivých pevností Jablunkovského priesmyku. Na druhej strane súčasný stav hradného komplexu môže byť dobrou inšpiráciou k tomu, ako možno k rekonštrukcii fortifikačného systému pristupovať v nasledujúcich rokoch.

Pohľad na zámok Bobolice pred historickou rekonštrukciou (vľavo) a po nej
(Zdroj : Krzysztof Dreczkowski)

Vráťme sa však k hradu a jeho úspešnej obnove. S rekonštrukciou hradnej ruiny začali jej noví majitelia, rodina Laseckých, v roku 2004. V nasledujúcej dekáde sa im z takmer zaniknutého stredovekého hradu vďaka odhodlaniu, fi-

nančným prostriedkom a premyslenému architektonickému plánu a koncepcii podarilo, z pamiatkarského hľadiska, veľmi citlivo a odborne prinavrútiť hradu jeho autentickú stredovekú tvár a vytvoriť zaujímavý a funkčný objekt stredovekej stavby, ktorá ponúka široké možnosti pre ďalšie využitie. V prípade obnovy hradu v obci Bobolice ide o veľmi vydatenú historickú rekonštrukciu, čo však, žiaľ, často v prípade iných podobných projektoch historických rekonštrukcií vôbec nie je pravidlom. Obnova hradu v Boboliciach bola definitívne ukončená začiatkom septembra roku 2016.

K úspešnej realizácii projektu, ktorý prinavrútil takmer zaniknutej ruine jej pôvodný vzhľad stredovekého hradu a vytvoril v tomto regióne novú atrakciu, ktorá sa stala významným objektom podporujúcim rozvoj turistického ruchu, majiteľom osobne zagrataloval i vtedajší poľský prezident Bronislaw Komorowski.

Ako máme možnosť vidieť na vyššie uvedených príkladoch projekty založené na historickej rekonštrukcii vo svete nie sú ničím výnimočným či netradičným, práve naopak historická rekonštrukcia ponúka veľmi dobrý nástroj pre modernú prezentáciu nášho kultúrneho dedičstva.

Pripravovaná rekonštrukcia Šancí v Hrčave

O tom, že túto koncepciu môžeme aplikovať i v prípade zaniknutých pevností a fortifikačných objektov Jablunkovského priesmyku, svedčí jeden aktuálny projekt z Českej republiky pripravovaný v prihraničnej obci Hrčava ležiacej neďaleko slovenskej hranice. Predstavitelia tejto obce sa v rámci podpory turistického ruchu pred časom rozhodli pre realizáciu projektu historickej rekonštrukcie či obnovy zaniknutej drevozemnej pevnosti tzv. Šancov na Hrčave, tvoriacej pôvodne súčasť pevnostného systému Jablunkovských šancí, ktorá v minulosti v blízkosti obce reálne existovala.

Iniciátorom projektu, ktorého hlavným zámerom bolo prostredníctvom historickej rekonštrukcie prezentovať miestne kultúrne dedičstvo bol hrčavský starosta Peter Staňo. Podľa pôvodného projektového zámeru, ktorého počiatky siahajú do roku 2013 mala byť na mieste, kde v minulosti stála zaniknutá pevnosť postavená jej verná historická rekonštrukcia, v okolí ktorej mali kvôli zvýšeniu autenticity prostredia vyrásť i ďalšie relevantné fortifikačné prvky, ako zemný val a strážna veža, pričom nový objekt mala s obcou spájať spevnená kamenná cesta (Obnova historických šancí...).

Cieľom uvedeného projektového zámeru bolo vybudovať v obci novú turistickú atrakciu založenú na propagácii svojho (zaniknutého) kultúrneho dedičstva a takýmto spôsobom podporiť rozvoj tohto perspektívneho odvetvia.

O náležitosti, relevantnosti a perspektívnosti celého projektového zámeru svedčí i skutočnosť, že na jeho realizáciu čiže výstavbu historického objektu finančne prispela i Európska únia. Iniciátor projektu, hrčavský starosta Peter Staňo, následne v médiách pred odbornou a laickou verejnosťou celý projekt historickej rekonštrukcie pôvodného opevnenia interpretoval nasledujúcimi slovami. „Na zasadnutí hrčavského zastupiteľstva sa hovorilo o obnove historických šancí. Na projekt obnovy historických šancí na Hrčavě sme získali dotáciu z EU a podľa mňa je to pre obec ďalšia „šanca“, ako zvýšiť jej atraktivitu a uspokojiť nároky turistov, ktorí sem v hojnom počtu chodia. Okrem toho bude okolie novo vybudovaného valu a šancí využívané i pre pasenie dobytku a pestovanie najrôznejších pôvodných poľnohospodárskych plodín. Vnútro areálu potom ponúkne využitie pri najrozličnejších kultúrnych a spoločenských akciách. Súčasťou bude i malá strážna vyhladková veža.“ (Obnova historických Šancí).

Vizualizácia rekonštrukcie pevnosti Šance v Hrčave (www.msstavby.cz)

Slová hrčavského starostu a iniciátora projektu Petra Staňu tak určitým spôsobom naznačujú a potvrdzujú výhody takejto formy prezentácie kultúrneho dedičstva. Prezentácia nielen, v tomto prípade novovekých pevností, ale akéhokoľvek historického objektu prostredníctvom historickej rekonštrukcie, ktorej výsledkom je trojrozmerný reálny a viditeľný objekt predstavuje ďaleko

atraktívnejšiu a zaujímavejšiu formu prezentácie, než napríklad prezentácia prostredníctvom náučných tabúl, brožúr, videí a podobne.

Ďalšiu rovinu pomerne širokého využitia nového objektu pre podporu turistického ruchu v tomto prípade dokumentuje i skutočnosť, že v blízkosti hrčavských šancí vznikne nový kultúrny priestor, kde sa budú môcť konať rozličné kultúrne akcie či rekonštrukcie historických udalostí. Čo pri prezentácii projektu ešte pred jeho výstavbou zdôraznil Peter Staňo nasledujúcimi slovami: „*Nechcel by som tu mať kopy hlíny, ale prírodný amfiteáter a kultúrne centrum pre spoločnosť, kde by sa mohli konať rozličné spoločenské akcie. Bude to vlastne nová dominanta obce, kde budú prebiehať ukážky šermu, teambulding, remeselnícke podujatia a podobne*“.

Na záver krátkeho opisu tohto projektu môžeme konštatovať, že projekt výstavby pevnosti v Hrčave je prvým a zatiaľ i jediným (no dúfajme, že nadlho nie posledným) projektom historickej rekonštrukcie zaniknutej pevnosti v našom geografickom priestore (Obnova historických šancí v Hrčavě).

Postup pri rekonštrukcii (znovuvýstavbe) historických objektov: Metodika – historický a archeologický výskum

Historická rekonštrukcia stanovených objektov – novovekých drevozemných pevností predstavuje pomerne zložitý proces, pri ktorom, pokiaľ chceme dosiahnuť želaný výsledok, tj. vybudovať plnohodnotné historicky hodnoverné, estetické a funkčné repliky pôvodných historických objektov, bude potrebné zosúladiť poznatky a postupy z viacerých vedných odborov.

Samotná realizácia projektu bude prebiehať v dvoch líniiach, administratívnej a praktickej.

Šance na úspešnú realizáciu, podľa doterajších skúseností, výrazne vzrastú pokiaľ bude projekt realizovaný ako cezhraničný slovensko-česko-poľský zámer. Prvotný impulz na tejto ceste by mal vychádzať z niektorej z miestnych kultúrnych inštitúcií, ktorá by verejne otvorila diskusiu, ku ktorej by prizvala i všetkých relevantných partnerov – obce na území, ktorých sa tieto objekty nachádzali, múzeá, organizácie turistického ruchu a zástupcov štátnej správy zo Slovenska, Čiech i Poľska.

Po tomto kroku by mal nasledovať ďalší, a to zorganizovanie spoločného stretnutia, kde by bol daný zámer verejne prezentovaný, predstavené možnosti jeho realizácie i s predbežnou finančnou kalkuláciou, harmonogramom reali-

zácie a vizualizáciou i s poukázaním na zrejmé výhody, ktoré by jeho naplnenie so sebou prinieslo.

Po získaní podporného stanoviska pre realizáciu projektu od zainteresovaných subjektov bude nasledovať ďalšia, zrejme najdôležitejšia fáza, zahrňajúca zabezpečenie potrebných financií na realizáciu. Ako najschodnejší variant finančného zabezpečenia projektu sa nám javí vypracovanie projektového zámeru podaného cez niektorý z grantových systémov vzájomnej cezhraničnej spolupráce EÚ, odkiaľ by mohla byť pokrytá hlavná časť výdavkov, pri zabezpečovaní zvyšnej časti finančných prostriedkov sa podľa dohody počíta s účasťou jednotlivých partnerských organizácií.

Vizualizácia pripravovaného objektu

Ďalším krokom bude, na základe dostupných podkladov vyhotoviť predbežnú vizualizáciu budúceho objektu a jeho okolia. Vizualizácia bude v praxi plniť dvojakú funkciu. Na jednej strane bude predstavovať technický podklad pre staviteľov pri výstavbe, vďaka ktorej budú môcť nadobudnúť lepšiu predstavu o vzhľade rekonštruovaného objektu a doceliť najmä jeho historickú hodnovernosť, ktorá pri podobných projektoch využívajúcich historickú rekonštrukciu predstavuje častý problém (po realizácii potrebného výskumu bude môcť byť predbežná vizualizácia doplnená a spresnená).

Druhým prínosom vizualizácie bude, že vďaka grafickému vyobrazeniu pripravovaného objektu získame dobrý podklad na ďalšiu prezentáciu projektového zámeru. Nepochybnú výhodu tak získame najmä pri následnom podávaní projektu, kde zaradíme vizualizáciu ako prílohu a ďalšom oslovovaní sponzorov. Vďaka vizualizácii totiž získa každý posudzovateľ lepšiu predstavu

Realizácia projektu

Po vypracovaní, podaní a predpokladanom schválení projektu sa bude môcť prísť k praktickej realizácii projektu prebiehajúcej v troch hlavných fázach – vypracovanie technických podkladov, výstavbu a následnú prezentáciu projektu.

V teoretickej rovine bude v prvej fáze najskôr potrebné získať nevyhnutné teoretické poznatky potrebné pre následné vypracovanie technickej staveb-

nej dokumentácie. Pôjde predovšetkým o materiály obsahujúce informácie o vzhľade pevností, použitých stavebných materiáloch a technike výstavby, vybavení, zariadení či každodennej prevádzke pevností. Poznatky tohto druhu nám poskytne predovšetkým historický – archívny a archeologický výskum zameraný na zber potrebných informácií.

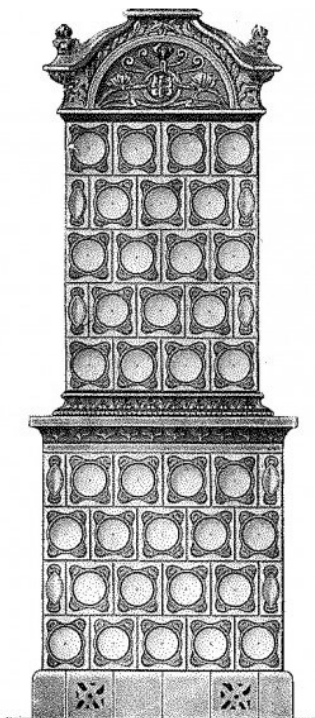
Pri rekonštrukcii vonkajšieho vzhľadu objektov budeme vychádzať predovšetkým z materiálov akými sú staré mapy, historické plány, archívne dokumenty, listiny, zápisy a kroniky. Pracovať taktiež budeme so zachovanými dobovými fotografiami a geometrickými zameraniami. Z týchto podkladov predovšetkým získame informácie, ako sme už spomenuli, o historickej podobe pevností, v menšej miere tiež o použitých stavebných materiáloch, prípadne vybavení stavieb.

Historický archívny výskum nám však neposkytne všetky informácie potrebné pre vypracovanie stavebného a rekonštrukčného plánu a následnú výstavbu. K tomu budeme potrebovať i poznatky o použitých stavebných materiáloch, stavebných technikách, technickej realizácii stavieb a skutočnom vzhľade týchto stavieb (ktorý sa môže od situácie uvádzanej v plánoch v niektorých prípadoch viac či menej líšiť), vybavení interiéru a ďalšie. Odpovede na tieto a ďalšie otázky nám poskytne predovšetkým špeciálny archeologický výskum zameraný na zber vopred stanovených informácií. Tento výskum tak následne doplní poznatky nadobudnuté doterajším archeologickým bádáním.

Doterajší archeologický výskum objektov

Pozostatky pevnostného systému boli v minulosti skúmané archeológmi niekoľkokrát. Viacero drobných prieskumov sa uskutočnilo na pevnosti Malé šance, z ktorých sa získalo menšie množstvo drobných črepov a úlomkov kachlíc. V rámci projektu *Šance – Valy, spoločné dedičstvo*, urobil Archeologický ústav SAV v Nitre v roku 2008 povrchový prieskum zachovaných objektov šanci na Kysuciach a ich základnú geodetickú a fotografickú dokumentáciu. Prvý väčší výskum sa tu konal až v roku 2011 v rámci projektu *Šance – Valy, spoločná história plná tajomstiev, v spolupráci Archeologického ústavu SAV v Nitre a Kysuckého múzea v Čadci*. Počas dvojtýždňového výskumu sa na ploche hviezdovitej reduty vytýčili tri menšie sondy s rozmermi 1×1 meter, ktoré však nepriniesli významnejšie nálezy a už v malej hĺbke sa objavovalo sterilné podložie. Štvrtá sonda bola situovaná v severnej časti reduty, v priestore hviez-

dicovitého výbežku. Prerezávala terénnu depresiu a bola orientovaná kolmo na zemný násyp opevnenia. Ukázalo sa, že val opevnenia pozostával z jednoduchého zemného násypu a neobsahoval žiadne konštrukčné prvky. Terénnu depresiu vyplňala hrubá kultúrna vrstva s množstvom keramického materiálu (úlomky kachlíc a kuchynskej keramiky, fajky), ojedinele sa vyskytovali železné predmety či sklo. V hĺbke 80 – 100 centimetrov sa podarilo zachytiť časť tehlového múrika so súvislou uhlíkovou vrstvou. Pravdepodobne je to časť základov kachľovej pece. Uhlíková vrstva vymedzuje predpecný priestor a vznikla pri kúrení v peci. Množstvo úlomkov z keramických kachlíc dokladá na Malých šanciach existenciu niekoľkých pecí. Potvrdzujú to aj písomné pramene, ktoré spomínajú na Malých šanciach niekoľko pecí – pri oprave v šesťdesiatych rokoch 17. storočia sa na Malých šanciach opravilo, prípadne nanovo postavilo osem kachľových pecí. V máji 1677 víchrice poškodila ubytovne a dážď rozmočil pece, ktoré sa v dôsledku toho rozpadli a bolo ich treba opraviť. Pri ďalšej oprave v roku 1711 sa spomína šesť pecí.

Historická kachľová pec slúžiaca na vykurovanie obytných priestorov
(Zdroj: Wikimedia)

Nálezy kachlíc pri výskume pozostatkov pevnostného systému Malé šance
(Zdroj: fotoarchív D. Majerčíkovej)

Pozornosti archeológov sa dočkala aj reduta v Megoňkách (Čadca – Milošová), ktorá bola v roku 2008 geodeticky zameraná. Na základe tohto zamerania možno určiť jej približne štvorcový tvar.

Na rozdiel od Malých šancov neboli Staré šance pri Svrčinovci zatiaľ systematicky preskúmané. K menšiemu výskumu došlo v roku 1982, keď pri stavbe televízneho stožiara bola narušená kultúrna vrstva, čo umožnilo vtedajšiemu archeológovi Kysuckého múzea v Čadci Ondrejovi Šedovi uskutočniť aspoň malý záchranný výskum. Odkryl jamu dlhú asi 380 centimetrov a širokú 60 centimetrov, ktorá bola vyhlbená súbežne s blízkym valom. Jama pravdepodobne slúžila na odvádzanie dažďovej vody na vnútornej strane valu. Keď vojaci pevnosť opustili, jamu zahádzali odpadom a zasypali. V zásype sa našlo niekoľko úlomkov kuchynskej keramiky, zlomky fajok, a predovšetkým pomerne veľké množstvo úlomkov kachlíc. Tie dokladajú v pevnosti baraky pre vojakov, ktoré boli vybavené aj kachľovými pecami a korešpondujú s písomnými zmienkami o posádkových ubytovniach.

Kým na Malých šanciach je doložené značné množstvo rôznych typov kachlíc, na Starých šanciach poznáme len štyri typy kachlíc. Odlišnosti medzi nimi sú najmä vo výzdobe, v menšej miere v rozmeroch či povrchovej úprave. Podľa zachovanej výzdoby čelnej steny možno kachlice rozdeliť na štyri základné typy (A, B, C a D). Každý typ má odlišnú výzdobu, typ D sa navyše od ostatných líši aj použitým materiálom. V rámci typu A a C možno vyčleniť dva ďalšie typy – A1, A2, C1, C2. Obidva typy majú rovnakú výzdobu, odlišujú sa len povrchovou úpravou čelnej dosky – typy A1 a C1 sú bez povrchovej úpravy, zatiaľ čo typy A2 a C2 majú povrch natretý bielym náterom (engobou).

V súbore sú najčastejšie zastúpené kachlice typu A a B, zlomkov z typu C a D je podstatne menej (Majerčíková 2018).

Ako máme možnosť vidieť z vyššie uvedeného textu, doterajší výskum priniesol určité poznatky predovšetkým o vybavení niektorých pevností a vzhľade niektorých menších fortifikačných útvarov. Pre celkovú realizáciu projektu je však nevyhnutný ďaleko rozsiahlejší, systematickejší a podrobnejší výskum zameraný na podstatne väčší počet objektov, ktorý nám poskytne vyššie uvedené poznatky nevyhnuté pri realizácii ďalšej fázy projektu.

Príprava stavebnej dokumentácie

Po získaní čo možno najväčšieho množstva potrebných teoretických informácií bude nasledovať ďalšia, technická fáza projektu a tou je vypracovanie technickej stavebnej dokumentácie, podľa ktorej bude realizovaná výstavba objektov. Stavebná dokumentácia by mala byť vypracovaná na základe dostupných teoretických poznatkov a jej obsahom bude stavebný plán a technické riešenie výstavby plánovaných objektov. Pri príprave podkladov bude nevyhnutná medziodborová spolupráca. Pre docielenie optimálneho výsledku, za ktorý považujeme historicky hodnoverné, no pritom technicky správne a kvalitne postavené rekonštrukcie novovekých pevností bude potrebné prizvať odborníkov z oblasti architektúry, stavebníctva (špecialistov na historické stavebné techniky zabezpečujúcich a dohliadajúcich na technickú realizáciu stavby), archeológov, pamiatkarov, historikov (ktorých úlohou bude dohliadať na to, aby pri výstavbe bola zachovaná historická hodnovernosť objektov, ktorú by mohol narušiť necitlivý prístup) a tiež aj odborníkov na turistický ruch a marketing s poslaním koordinovať výstavbu a prispôbovať ju pre budúce komerčné využitie. Zainteresovaní odborníci budú musieť zladať potrebné požiadavky do konečného stavebného plánu rešpektujúceho vyššie spomenuté náležitosti stavby.

Výstavba

Ďalším, no najdôležitejším krokom realizácie projektu bude výstavba objektu prebiehajúca podľa vypracovaného plánu i pod dohľadom pamiatkarov

a historikov sledujúcich docielenie historického vzhladu objektu. Základom k naplneniu tohto zámeru bude pevné dodržiavanie stavebného plánu a aplikovať v čo možno najväčšej miere dobové stavebné techniky a materiály.

Možnosti využitia zrekonštruovaných objektov

Ako som už spomenul, okrem edukačného a kultúrneho prínosu, takáto forma modernej propagácie kultúrneho dedičstva navyše v sebe ponúka značný potenciál pre ďalšie využitie predovšetkým vo sfére kultúrneho turizmu. Okrem toho, že samotný zrekonštruovaný historický objekt novovekej pevnosti prirodzene kumuluje záujem návštevníkov, vytvára i estetickú a pútavú kulisu, akýsi základ pre ďalšie formy prezentácie kultúrneho dedičstva, ktorých základom je interaktivita, ktorej miera bude v budúcnosti pri prezentácii kultúrneho dedičstva rásť. Objekt ktorejkoľvek zo zrekonštruovaných pevností fortifikačného systému Jablunkovských šancov otvára nový priestor pre široké kultúrne a turistické využitie. Jeho priestory i ich okolie ponúkajú vytvárajú so svojim genius loci pre rozličné podujatia a akcie, napríklad ukážky historických remesiel a rozmanité interaktívne činnosti. V ich okolí sa môžu konať napríklad rekonštrukcie historických udalostí, prípadne podujatia využívajúce rozličné formy holografickej reprodukcie a podobne, s cieľom ponúknuť čo možno najintenzívnejší zážitok a dotyk s históriou a takýmto spôsobom vytvárať pozitívny vzťah a záujem o kultúrne dedičstvo.

Dôkaz toho, že tento priestor je pre podobné podujatia atraktívny i pri absencii zrekonštruovaných objektov (pričom môžeme bezpečne počítať s tým, že po výstavbe pevností záujem verejnosti ešte viac vzrastie), okrem iného predstavuje niekoľko ročníkov úspešného podujatia s názvom Kurucké Čierne, ktoré spoločne organizovali Žilinský samosprávny kraj, Obec Čierne a Kysucké múzeum. V rámci podujatia členovia historickej skupiny Hornoliptovský kurucký regiment oz. predvádzali početnému zástupu divákov v miestach, kde v minulosti stála pevnosť Malé šance ukážky rekonštrukcií autentických bojov, šermu a strelby odohrávajúcich sa v tomto priestore v minulosti (Kurucké Čierne).

V konečnom dôsledku by výsledkom úspešne zrealizovaného projektu mohlo byť niekoľko zrekonštruovaných objektov niekdajšieho fortifikačného systému, čím by vznikla veľmi zaujímavá a z turistického hľadiska prínosná ukážka unikátneho pevnostného staviteľstva pozostávajúca zo štyroch hlav-

ných pevností a niekoľkých ďalších fortifikačných objektov ležiacich na území troch štátov. Pre zlepšenie ich dostupnosti a efektívnejšie turistické využitie by tieto objekty mohli byť vzájomne prepojené turistickými chodníkmi, ako aj jedným hlavným náučným chodníkom spájajúcim všetky objekty. V niektorých by mohli byť napríklad zriadené múzeá, expozície, alebo stravovacie či ubytovacie zariadenia.

Takéto atrakcie by pri vhodnej propagácii a využití ich potenciálu na vyššie spomenuté aktivity v konečnom dôsledku prirodzeným spôsobom kumulovali záujem verejnosti, čo by významným spôsobom napomohlo rozvoju turistického ruchu v oblasti. Správu a údržbu by zabezpečovali napríklad jednotlivé obce, na ktorých území by sa príslušné pevnosti nachádzali. V takomto prípade by napríklad obec Svrčinovec spravovala a využívala zrekonštruovanú pevnosť Staré šance, obec Čierne by podobným spôsobom využívala pevnosť Malé šance, v susednej prihraničnej obci Mosty u Jablunkova by sa nachádzala pevnosť Veľké šance a v obci Koniakow v Poľsku by zas stála rekonštrukcia pevnosti Volské šance. Ďalšie súčasti zrekonštruovaných fortifikačných objektov by boli situované v okolí obcí Čadca-Milošová, Skalité, Hrčava a podobne. Prevádzku týchto objektov by samosprávy mohli postúpiť napríklad občan-skemu združeniu, alebo prizvať k ich správe ďalších partnerov.

Na záver by som rád uviedol, že uvedený príspevok prezentuje možnosti prezentácie kultúrneho dedičstva na príklade jednej pamiatkovej sústavy, uvedenú metodiku však je možné aplikovať i v prípade iných objektov miestneho kultúrneho dedičstva. Prezentované postupy by mohli byť podobným spôsobom použité napríklad pri výstavbe a prezentácii lokality Koscelisko prípadne iných menších zaniknutých historických objektov.

Miloš Jesenský

Katedra mediamatiky a kultúrneho dedičstva,
Žilinská univerzita v Žiline

Industriálna archeológia a priemyselné dedičstvo

Industriálna, alebo tiež priemyselná archeológia je špeciálny odbor, ktorý sa zaoberá popisom a skúmaním jednotlivých druhov nástrojov a strojov, výskumom výrobní, manufaktúr, tovární a výskumom ťažobných oblastí. V centre jej pozornosti stojí urbanizmus a životné prostredie celých výrobných areálov, v ktorých v minulosti dominovalo určité výrobné odvetvie, napríklad ťažba, hutníctvo, strojárstvo, textilná výroba alebo doprava. V sumáre teda možno definovať, že v prípade industriálnej archeológie ide o interdisciplinárnu metódu štúdia všetkých hmotných a nehmotných dokladov, čiže dokumentov, artefaktov, stratigrafie a stavieb, ľudských sídiel a prírodných alebo urbanizovaných krajín, ktoré vznikli pre účely industriálnych procesov alebo ako ich následok.

Ciele, vznik a vývoj industriálnej archeológie

Industriálni archeológovia vykonávajú archeologický výskum, prieskum a dohľad vrátane prípravných heuristických prác. Vedecky spracúvajú, analyzujú a interpretujú dostupné historické a archeologické pramene. Medzi najdôležitejšie ciele industriálnej archeológie pri skúmaní a zachovaní priemyselného kultúrneho dedičstva patria:

- archeologické prieskumy zanedbaných továrenských oblastí,
- návrhy pre zaistenie ochrany, záchrany a prezentácie archeologických nálezísk a výsledkov archeologických výskumov pri stavebnom a územnom konaní,
- vykonávanie archeologických výskumov a prieskumov,
- vykonávanie expertných archeologických činností pre rozhodovanie štátnej správy a samosprávy,
- vykonávanie prípravných heuristických činností,
- rešeršovanie a vyhodnocovanie archeologických údajov z prameňov, literatúry a terénnej dokumentácie,
- štúdium materiálnych pozostatkov dávneho priemyslu a antropologické bádanie industriálneho obdobia,
- vytváranie, odborné spravovanie, spracovanie a komunikácia archeologických nálezov industriálnej éry,
- spracovanie komplexnej dokumentácie a vyhodnocovanie terénnych výskumov industriálnej archeológie

V tejto súvislosti je potrebné upozorniť na dvojaké chápanie pojmu industriálna archeológia. Na jednej strane sa používa ako synonymum pre pamiatkovú starostlivosť, respektíve dokumentáciu, ochranu a prezentáciu industriálnych pamiatok, na strane druhej sa objavuje aj ako označenie komplexného štúdia industriálnej doby, pri ktorom sa (ale nie výlučne) uplatňujú archeologické postupy spoločne s metódami sociálnej a kultúrnej antropológie. Britská archeologička Marylin Palmerová tematicky veľkoryso koncipuje záujmové oblasti širšie chápanej industriálnej archeológie takto: „1. *Kontinuita a diskontinuita sociálneho a kultúrneho vývoja v období industrializácie*; 2. *Problematika výroby a spotreby*; 3. *Štúdium výrobných podnikov a výrobných areálov*; 4. *Štúdium priemyselných sídiel ako celku, vrátane obytných a ďalších priestorov*; 5. *Problematika spoločenských tried, sociálneho postavenia a identity*; 6. *Sociálna kontrola, paternalizmus, dobročinnosť*; 7. *Štúdium priemyselných*

artefaktov a ich relikto; 8. Vývoj krajiny počas industrializácie; 9. Medzinárodné súvislosti procesu industrializácie“ (Palmer 2005, s. 9).

V odbornej tlači sa termín industriálna archeológia prvýkrát objavil v štúdiu anglického historika Michaela Rixa zverejnenej roku 1955 v časopise *The Amateur Historian*. Z jazykovedného hľadiska ide nepochybne o oxy-moron, pričom (ako názor oponentov tohto nového vedného odboru sumarizuje s nadhľadom britský industriálny archeológ Kenneth Hudson), ide o „nemožného bastarda dvoch rodičov, ktorí by nikdy nemohli mať potomkov. Priemysel je fenomén starý sotva dve stáročia a archeológia je spojená s veľmi dávnou minulosťou, tak ako je možné vysloviť ich spolu jedným dychom?“ (Hudson 1964, s. 11).

Industriálna archeológia sa vyvíja od päťdesiatych rokov minulého storočia na pohraničí viacerých disciplín, ako je história vedy a techniky, dejiny materiálnej kultúry, archeológie, architektúry, ale aj – a to predovšetkým – muzeológie a praktických disciplín, vrátane konzervovania a reštaurovania pamiatok. Ponímanie tejto vedy, jej definícia, predmet skúmania či metodológia od samého začiatku budili kontroverzné reakcie a tak je to – hoci nepravom – často až dodnes.

„Industriálna archeológia doteraz nenašla svoje miesto a o jej oprávnenosti sa vedú diskusie. Po stredovekej archeológii, o ktorej význame dnes už nikto nepochybuje, prišla tzv. postmedieválna archeológia, ktorá sa rozvíja v niektorých západoeurópskych krajinách. Najmladším odvetvím ostáva priemyselná archeológia, ktorá stojí zatiaľ aspoň sčasti mimo zmienené uznávané kategórie a jej ďalší vývoj ostáva nevyriešeným, zato často diskutovaným problémom. Zdá sa však, že dôjde k jej postupnému rozšíreniu do ďalších oblastí, rovnako ako to bolo v prípade stredovekej archeológie. Bude to predovšetkým preto, že si archeológia uchová svoje nezastupiteľné miesto navzdory tomu, že objem dokumentačného, alebo aj ikonografického, materiálu narastá spolu s tým, ako sa približujeme dnešku“ (Merta 1979, s. 5-6).

Do vývoja industriálnej archeológie v minulosti zásadne vstúpili dva názory. Už zmienený Kenneth Hudson zúžil záujem industriálnej archeológie takmer výlučne na objekty, ktorých prevádzka začala v období priemyselnej revolúcie alebo je s ňou nejakým spôsobom spojená (Hudson 1965). Naproti tomu ju britský archeológ Arthur Raistrick stotožňuje so štúdiom všetkých hmotných pamiatok na všetku výrobu používanú v minulosti, sústavnú a od-

borný záujem o výskum objektov z obdobia priemyselnej revolúcie (Raistrick 1971). Priemyselná archeológia sa niekedy zaraďuje do širšieho kontextu, kedy poľský historik Jan Pazdur konštatuje, že dejiny materiálnej kultúry „sledujú nielen spoločensko-technické aspekty distribúcie, výmeny a konzumu“ (Pazdur 1971, s. 85).

Ako sledovanie skutočných počiatkov priemyslu od 18. storočia definuje predmet záujmu priemyselnej archeológie viacerí bádatelia. Poňatie, ktoré zastávali známi predstavitelia britskej školy priemyselnej archeológie (Bracegirdle 1973, Hudson 1964, Ridden 1973) sa v polovici osemdesiatych rokov minulého storočia etablovalo aj na Slovensku. Dokazuje to aj záznam z Encyklopédie archeológie, pripravenej kolektívom pod vedením renomovaného slovenského archeológa Bohuslava Novotného: „Industriálna archeológia je vedný odbor zaoberajúci sa štúdiom novovekých *pamiatok, ktoré súvisia so začiatkom kapitalistickej industrializácie (napr. mlyny, výrobné objekty, komunikácie a pod.)*. Je to odbor, ktorý sa len rozvíja, je však značne perspektívny. Ukazuje sa, že písomné pamiatky ani za pomerne nie príliš vzdialené obdobie nezachycujú všetko podstatné a archeologický prístup sa stáva nevyhnutnosťou“ (Novotný et al. 1985, s. 365-366).

Pre úplnosť je však potrebné doplniť názor, reprezentovaný Arthurom Raistrickom, ktorý industriálnu archeológiu stotožňuje s výskumom všetkých výrobných postupov a ich reliktov od obdobia štiepaných kamenných industrií až po bližšie nedefinovanú hranicu v 19. storočí (Raistrick 1972). Podľa tohto autora je vhodné industriálnou archeológiou nazývať iba vykopávky uskutočňované na mieste dávnych výrobných areálov, zatiaľ čo väčšina terénnych prác na nadzemných reliktoch by sa mala nazývať inak a navrhuje termín „industriálny záznam“. Ako si však svojho času v reakcii na Raistrickovu definíciu povšimol český historik vedy a techniky Jiří Merta, tento pomerne radikálny návrh „ignoruje výsledky niekoľkých desaťročí výskumu terénnej archeológie, ktorá skúma aj nadzemné časti objektov, pokiaľ sa zachovali“ (Merta 1979, s. 6).

Posledné desaťročia sme svedkami ako archeológia rozširuje svoj záber, ktorý sa od prehistórie, staroveku a stredoveku zameriava už aj na obdobie včasného novoveku (postmedieválna archeológia). Je iba logické, že predmetom záujmu archeológov sa stali aj hmotné pamiatky spojené so spriemyselňovaním (industriálna archeológia), ako aj dvadsiatym storočím všeobecne (archeológia modernity). Tento posun je výsledkom v podstate zákonitého vývoja a premenou teoretických prístupov a metodiky archeológie:

„Pokiaľ odstránime predpokladanú, ale nie nevyhnutnú značnú časovú vzdialenosť medzi predmetom nášho skúmania a súčasnosťou a sústredíme sa na vzťah medzi ľudskou spoločnosťou, ľudským správaním a tzv. hmotnou kultúrou, zistíme, že sa predmetom archeologického výskumu môže stať každý artefakt, bez ohľadu na jeho vek. Práve artefakty, teda predmety intencionálne vytvorené alebo pozmenené človekom, sú totiž vlastným prameňom archeologického bádania. Archeológia sa usiluje o poznanie minulej spoločnosti prostredníctvom materiálnych predmetov, ktoré sú už vyradené z užívania alebo plnia iný účel, než ku ktorému boli pôvodne určené. Proces „archeologizácie“, teda vyradenie artefaktov z kontextu živej spoločnosti, má množstvo rôznych foriem a archeologické pamiatky nemusia byť nevyhnutne situované pod zemou, ako sa obvykle predpokladá“ (Rak, Vařeka 2012).

Vhodné predpoklady k ďalšiemu rozvíjaniu industriálnej archeológie na Slovensku by mohli v blízkej budúcnosti pripraviť príbuzné odbory novo-vekej archeológie (hoci formovanie modernej priemyselnej spoločnosti a jej kultúry – ako sa zdá – naďalej ostáva mimo jej záujem), predovšetkým však dejiny vedy a techniky.

V našich podmienkach by bolo azda najschodnejšou cestou etablovania priemyselnej archeológie jej začlenenie do univerzitného vzdelávania formou študijného programu Archeológia modernity. O tom sa však doposiaľ na Slovensku neuvažuje na rozdiel od návrhu, ktorý nedávno u našich západných susedov predložili archeológovia a vysokoškolskí pedagógovia Pavel Vařeka a Michal Rak. Tí upozorňujú na skutočnosť, že obdobie industrializácie je u verejnosti obľúbené a sledované, avšak vedecké výskumy sa len málokedy zameriavajú na hmotné kultúrne dedičstvo, ktoré mizne priam znepokojivým tempom.

Spoločnosť si dostatočne neuvedomuje svoju zodpovednosť voči objektom vekom spravidla nepresahujúcim jedno storočie. Ich zničením nenávratne prichádzame o významnú časť historického dedičstva, ktoré zdieľame v rámci spoločnej európskej kultúry: „*Industriálne dedičstvo Európy je cennou komoditou. Budúcnosť mu zaistí rôznorodosť mnohých vzájomne prepojených iniciatív: vládnych i nevládnych, práve tak ako aj verejných inštitúcií, dobrovoľných pamiatkových združení, developerov, architektov, inžinierov a archeológov. Avšak bez širokého porozumenia a podpory verejnosti tento vzácny odkaz odumrie*“ (Cossons 2008, s. 28).

Hoci sa v literatúre príležitostne objavujú úvahy, že aktuálny stav vývoja industriálnej archeológie na Slovensku zaostáva za svetom o niekoľko desaťročí, ide o príliš zjednodušené a uľahčené tvrdenie, ktoré neberie do úvahy špecifický vývoj v našich podmienkach s dlhodobou tradíciou historickej geografie, hospodárskych dejín, histórie vedy a techniky, ako aj etablovaným technickým múzejníctvom. Lapidárne formulované: industriálnou archeológiou sme sa už na Slovensku dávno zaoberali, ibaže sme ju takto nenazývali. Sme v podobnej situácii ako v Českej republike, na čo upozorňujú aj historička vedy a techniky Tereza Blažková a archeológ Václav Matoušek:

„Súčasnú situáciu u nás nemožno jednoducho hodnotiť ako zaostávanie za vývojom v západných krajinách. Výstižnejšie je konštatovať, že následkom odlišného historického vývoja nie sme pozadu, ale inde. V niektorých ohľadoch (hospodárske dejiny, dejiny techniky) je dosiahnutý stupeň poznania plne porovnateľný s vyspelými bádateľskými centrami v zahraničí. V iných (terénny výskum) sme iba na samom začiatku. Je však veľmi pravdepodobné, že industriálna archeológia, či nejaká iná forma intenzívneho terénneho štúdia industriálnej epochy, sa u nás v dohľadnej dobe bude úspešne rozvíjať. Viac než ktorákoľvek iná archeologická subdisciplína odpovedá totiž industriálna archeológia na aktuálne, mimoriadne páľčivé otázky súčasnosti. V dobe industriálnej, u nás predovšetkým v dobe druhej priemyselnej revolúcie, teda v druhej polovici 19. a v prvých troch desaťročiach 20. storočia, nachádzame bezprostredné základy nášho súčasného sveta. Problémy v hospodárskej, vedecko-technickej, sociálnej, kultúrnej oblasti, ale aj súčasnú ekologickú situáciu nepochopíme bez dôkladnej a komplexnej znalosti industriálnej epochy“ (Blažková, Matoušek 2013, s. 21-22).

Archeologická prospekcia priemyselného kultúrneho dedičstva

S odstupom času možno prehlásiť, že na formovanie industriálnej archeológie zásadne vplýval rozvoj technického múzejníctva, ako aj rozvoj dejín vedy a techniky, ktoré dnes už nie sú marginalizovaným odborom historických vied. Zakladatelia priemyselnej archeológie pritom zdôrazňovali, že jej základom budú systematické terénne výskumy, metodologicky vychádzajúce z archeológie a v spojitosti so špecializovanou skupinou historických vied zaoberajúcich sa spoločenským dianím na základe hmotných, materiálnych prameňov. Ta-

kéto bádanie technických pamiatok, opustených a už nepožívaných priemyselných areálov, strojov, nástrojov, výrobných polotovarov a produktov môže zásadným spôsobom obohatiť historikmi využívané písomné pramene.

Popri pamätiach a dobových svedectvách tak možno čo najvernejšie rekonštruovať industriálnu minulosť rôznych kultúr či národov: „*Slávna éra priemyslu prešla a zmizla vo väčšine Európy. Zanechala nám pôsobivý odkaz, nielen svojím dopadom – v minulosti i teraz – na spoločnosť a krajinu. Onedlho bude toto dedičstvo, z pohľadu histórie a archeológie, to jediné, čo z nej ostane; práve ono a spleťtá sieť postojov, ktoré tak zásadne utvárali spoločnosť, v ktorej dnes žijeme. Časom nevyhnutne vyprchajú a s nimi aj znalosť z prvej ruky a priama skúsenosť s priemyslom a všetkým, čo predstavoval. Čo zostane, bude záležitosťou historikov a archeológov. Našou zodpovednosťou je zachytiť čosi z ducha tej doby zabezpečením jeho materiálnych pozostatkov pre budúcnosť*“ (Cossons 2008, s. 14).

Hoci to explicitne vyplýva z názvu, industriálna archeológia, na rozdiel od „obvyklej“, nie príliš často uskutočňuje vykopávky, hoci aj pre ňu je dôležité zistenie a identifikácia kultúrnych vrstiev spojených s vývojom vedy a techniky, ako aj súvisiacich spoločenských a kultúrnych zmien. Ako príklad si môžeme uviesť továrenské areály, rozvíjajúce, meniace a modernizujúce sa po celé desaťročia, v niektorých prípadoch s presahom zo stáročia do stáročia. Mnohorakosť vrstiev v priemyselných areáloch a ich technickom zázemí v súvislosti so zmenami infraštruktúry a okolitej krajiny si vyžaduje jednoznačnú identifikáciu týchto javov v priestore a čase.

Aj keď industriálna archeológia využíva metodológiu archeológie ako takej, najdôležitejším momentom jej vedeckého etablovania bolo prekonanie dovedajších estetických kritérií toho, čo sa považuje za krásne, nádherné, cenné a teda hodné uchovania pre ďalšie generácie. A pokiaľ sa vďaka úsiliu etnológov a záujmu o tradičnú kultúru vidieka do centra pozornosti dostalo napríklad zachovanie vodných či veterných mlynov, pamiatková ochrana vysokých pecí či iných priemyselných objektov môže dodnes niekoho šokovať oprávnenosťou tejto požiadavky.

„*Vnímanie priemyselných budov: fabrík, ťažných ťachtových veží, leteckých hangárov alebo skladov v kategórii nepeknych diel narúšajúcich krajinnú scenériu už nemohlo byť akceptované,*“ komentuje poľský historik vedy a techniky Stanislaw Januszewski. „*Obzvlášť, ak uvážime, že sa viac ako dve storočia v rôznych regiónoch zámerne vytvárali scenérie charakteristické pre novú epochu, priam*

prešpikované novými továrenskými halami, ocelovými konštrukciami, priemyselnými komínmi, kanálmi a hydrotechnickými budovami, cestami i mostami, železničnými traťami a stanicami, letiskami, ako aj rôznymi zariadeniami a strojmi ukrytými vo výrobných prevádzkach, ale časom, nielen v chemických závodoch, rafinériách či hutách vytvárajúcich dominanty kultúrnej krajiny. Čoraz viac nechávalo o sebe počuť presvedčenie, že aj prostredie práce, každodenného života a údely ľudí, sídla pracujúcich, ako aj predajne a obchodné centrá by mali získať právnu ochranu na spôsob nadčasových novodobých katedrál, kláštorov či palácov“ (Januszewski 2010, s.14).

Stanovenie predmetu bádania ako aj metodológie k dosiahnutiu vytýčených cieľov výskumu sa dodnes naplňa v rámci civilizačnej paradigmy o trvalo udržateľnom rozvoji, akcentovanom predovšetkým nástupom smart technológií. Prechod na sofistikovanejšie, ekologickejšie a ekonomickejšie technológie viedlo a vedie k likvidácii mnohých priemyselných a technologických zariadení. Tento jav mnohokrát vyvoláva spoločenské problémy a býva predmetom sociálneho diskurzu, ktorý je dôležité moderovať o to viac, že pre miestnu spoločnosť môže vzťah k relatívne nedávno zrušenému miestu práce nadobudnúť až charakter historického kolektívneho resentimentu.

Prioritnými cieľmi industriálnej archeológie je dokumentácia kauzálnych vzťahov v procese industrializácie, jej vplyv na okolie a spoločnosť, ako aj objasnenie dynamiky a charakteru tohto procesu v národnom i regionálnom meradle, ako opätovne mieni Stanislaw Januszewski: „Priemyselná archeológia preukázala svoju užitočnosť, keď z jednej strany otvorila predtým ignorovaný bohatý katalóg hmotných prameňov ostatných troch storočí priemyselnej minulosti a z druhej strany spojila tieto pramene so zoznamom kultúrnych diel utvárajúcich naše dedičstvo, na jednej úrovni s umeleckými pamiatkami, sakrálnou či svetskou architektúrou zasadených do klasického vzorca výchovy a vzdelávania. Pri ochrane hmotných dokladov priemyselného dedičstva, technických pamiatok, obhájila industriálna architektúra svoju užitočnosť, a už len to by dostatočne zdôvodňovalo jej existenciu“ (Januszewski 2010, s.16).

Spočiatku, pri zrode novej disciplíny vo Veľkej Británii, išlo predovšetkým o štúdium svedectiev hmotných dokladov priemyselnej revolúcie. Pokusy o chronologické vymedzenie tohto procesu pritom vyvolali diskusiu o rozdieloch medzi remeslom a priemyslom, napokon sa však podarilo ustáliť všeobecnú schému vývoja priemyselného dedičstva a to v nasledujúcich etapách:

- protoindustriálny spôsob produkcie založený na manufaktúrnych postupoch,
- raná industrializácia využívajúca jednoduché technológie a množstvo nekvalifikovanej pracovnej sily,
- rozvinutá industrializácia so zložitými technológiami, vysokokvalifikovanou pracovnou silou a pod autoritou inžinierov,
- prechod od mechanizácie ku automatizácii.

Tieto etapy prebiehali v rozmanitých krajinách v rôznom čase – zodpovedali im tiež iné, hoci podobné podmienky rozvoja techniky, ekonomických spoločenských vzťahov, prírodných a národnostných daností.

Diskusia o periodizácii pritom naďalej prebieha. Niektorí bádatelia, ako napríklad britský historik vedy a techniky Angus R. Buchanan, zdôrazňujú, že hoci priemyselný proces vychádza zo starších spôsobov produkcie alebo transportu a to od starovekých dielní až po montážne haly, ktoré len nedávno zastarali, mali by sme sa sústrediť v praxi priemyselnej archeológie predovšetkým na hmotné doklady nie staršie ako 18. storočie a skoršie nálezy ponechať v pozornosti archeológov či historikov (Buchanan 1972). Iní zase pripomínajú, že priemyselná revolúcia vniesla do staviteľstva trvácne, betónové budovy a oceľové konštrukcie, že z hľadiska sociálnych a ekonomických vzťahov sa tým začala manifestovať ideológia kapitalizmu či oslava práce, existencia nového spoločenského poriadku, ako aj novodobá politická mytológia. Priemyselná architektúra sa stala trvalou súčasťou krajiny, ktorej vtlačila charakteristickú pečať, okolo nej sa rozvinulo špecifické osídlenie v podobe robotníckych kolónií, vybudovala sa účelová dopravná sieť a logistické zázemie priam na nepoznanie meniace ráz dovtedajšej krajiny.

V roku 1971 vznikla pri UNESCO Medzinárodná komisia pre ochranu priemyselného dedičstva (*The International Comitee for the Conservation of the Industrial Heritage, TICCIH*). V júli 2003 bola v ruskom Nižnom Tagili podpísaná Charta industriálneho dedičstva. Dokument definuje podstatu industriálneho kultúrneho dedičstva, jeho celospoločenské hodnoty. Určuje aj spôsoby, ako túto časť pamiatkového bohatstva chrániť a pomáhať jeho zachovaniu. Aj z tohto dôvodu začali byť v Európe technické pamiatky systematicky chránené, pričom tento záväzok preberá a rozvíja aj Slovensko.

Štokholmský kongres Medzinárodnej komisie pre uchovanie priemyselného dedičstva v roku 1978 sa vo svojej rezolúcii zmieňuje o tom, že predmet

záujmu industriálnej archeológie v sebe zahŕňa rovnako tak spoločenské javy, ako aj materiálne svedectvá o industrializácii dôležité pre našu súčasnosť. Uvádza sa v ňom, že industriálna archeológia skúma nehnuteľnosti (vrátane priemyselnej krajiny a osídlenia), ako aj hnutelné pamiatky (technické zariadenia, stroje, náradia) dokumentujúce spoločenskú a ekonomickú aktivitu človeka v procese rozvoja, vrátane zdrojov energie a surovín, pracovísk a obydli pracovníkov, dopravných prostriedkov a technologickej vybavenosti. Skúma tiež finálne výrobky. Okrem hmotných statkov priemyselnej a technickej kultúry využíva aj písané pramene informujúce o procesoch vývoja fabrík a v nich realizovaných výrobných postupoch, zmeny priemyselnej architektúry, analyzuje dokumenty administratívnej, právnej, technickej a inej povahy vzťahujúcich sa ku priemyselnému dedičstvu.

Charta priemyselného dedičstva definuje hodnoty priemyselného dedičstva a dôvody pre jeho zachovanie nasledovnými slovami:

„1. Industriálne dedičstvo vypovedá o činnostiach, ktoré mali a stále majú hlboké historické následky. Dôvody pre ochranu industriálneho dedičstva sa opierajú o jeho všeobecnú hodnotu a jedinečnosť konkrétnych lokalít.

2. Industriálne dedičstvo má spoločenskú hodnotu, pretože je súčasťou dokumentácie života obyčajných ľudí, a ako také poskytuje významný pocit identity. Má vedeckú a technickú hodnotu v rámci histórie výroby, strojárstva a stavebníctva. Môže mať výrazné estetické hodnoty vďaka kvalite celkového návrhu, architektúry a jej formy.

3. Tieto hodnoty sa viažu k miestu samotnému, častiam a ich usporiadaniu, strojnému vybaveniu, umiestneniu v urbanizovanej krajine a tiež písomnej dokumentácii a nehmotným záznamom o industriálnej činnosti udržiavaným v ľudskej pamäti a zvykoch.

4. Zvláštnu hodnotu lokalitám dodáva jedinečnosť dochovaných technologických postupov, typológia miest alebo krajiny, a preto by sa malo toto všetko starostlivo vyhodnotiť. Obzvlášť cenné sú rané alebo priekopnícke príklady“ (Charta TICCIH 2003, s.1).

S prihliadnutím na tieto kritériá je teda v praxi prioritne dôležité posúdiť technickú hodnotu pamiatky pre daný odbor alebo priemyselné odvetvie, vrátane technologických znalostí spojených s výrobou jednotlivých produktov. Dôležité je zhodnotiť aj to, či ide o pamiatku, ktorá je typickým reprezentantom všeobecne rozšírenej technológie, alebo o unikátne technické riešenie.

Pri pamiatkach z obdobia rozvinutej industrializácie je závažné nielen posúdenie zachovaných výrobných objektov a ich strojového zariadenia s priamymi architektonickými či kultúrno-historickými hodnotami, ale aj prejavov technologického toku, teda zdrojov surovín a logistického zázemia v krajine.

Škótsky architekt Diarmaid Lawlor zdôrazňuje, že napriek dojmom prevládajúcim u časti verejnosti sú objekty priemyslového dedičstva nespochybniteľnými a kľúčovými elementami hmotnej i emocionálnej krajiny miest a vidieka. Na to nič nemení ani zdanie, že sa industriálny ráz krajiny – svojou rozlohou, zložitou infraštruktúrou, správou a užívaním – väčšinou nezhoduje so všeobecnou, dnes už priam globalizovanou predstavou o tom, ako má vyzerať „dobré miesto pre život“. S miestami práce je ale podľa neho zviazané akési „dedičstvo významov“, nielen v náplni hmotnej identity určitej lokality, ale aj vo význame zmysluplného života ľudí. Vypovedajú o histórii ľudského úsilia, ktoré umožnilo dosiahnutie určitej životnej úrovne a v dlhodobom časovom horizonte určili osobitný charakter miestam a regiónom, ako aj životu ich obyvateľov. Pritom im napriek technickým atribútom nechýba priam poetický charakter kultúrnej pamiatky:

„Na samotnej prítomnosti stavieb, ktoré vo svojich priestoroch skrývajú výrobné procesy a všetko strojné zariadenie, je niečo veľmi pôsobivé. Prázdne, rozlahlé haly sú odkazom postindustriálneho sveta. Obrovské priestory pripomínajúce lode katedrál môžu pôsobiť až strašidelne. Lúče svetla dopadajúce oknami, spleť strechy a holé steny budia dojem akéhosi pokoja. Hlučného pokoja, ktorý vás aj v prázdnote ponúka k tomu, aby ste sa započúvali a znovu ponorili do niekdajšieho ruchu. Rovnako tak pôsobí aj strojné zariadenie. Mechanizmy týchto nástrojov produkcie vytvárajú spleť a fascinujúce systémy, presne odmeriavajúce čas v pravidelnom, zvláštnym spôsobom upokojujúcom rytme. Naopak, pokoj, ktorý nastáva potom, čo hluk zmysluplnéj ľudskej činnosti utíchne, môže ľahko nadobudnúť podobu smútku. Vtedy môžu byť fragmenty industriálneho dedičstva vnímané ako nepotrebné priestory zbavené významu, mohutné, avšak krehké. Mnohé z nich boli v našom globalizovanom svete znova definované ako miesta konzumu a voľného času, ktorým čosi pozoruhodné a veľkolepé slúži ako obálka“ (Lawlor 2010, s. 84-85).

Vzhľadom na neustále sa zväčšujúci význam a podiel vedy a techniky v živote modernej spoločnosti je okrem toho dôležité dokumentovať širšie spoločenské a historické súvislosti ich vývoja na základe hmotných dokladov. Medzi ne patria technické pamiatky a reprezentanti industriálneho kultúrneho

dedičstva, ako to v širších súvislostiach poníma slovenská pamiatkarka Jana Šulcová: „*Dejiny vývoja techniky sú jednou z najpodstatnejších stránok ľudských dejín – sú dejinami rozvoja tvorivého ľudského myslenia. Historické industriálne stavby sú neodmysliteľnou súčasťou tohto vývoja, u nás rámcovo od konca 18. do polovice 20. storočia, s obdobím najväčšieho rozkvetu v 2. polovici 19. až tridsiatych rokov 20. storočia. Predtým naša výroba nebola rozvinutá do typických priemyselných dimenzií. Po polovici 20. storočia už rýchlo opúšťala klasickú strojovú a surovinovú bázu a nové výrobné objekty a areály dostávali inú architektonickú podobu. Industriálne stavby a technické zariadenia, i keď sú relatívne „mladou“ súčasťou histórie a kultúry, sú objektmi pamiatkového záujmu, to znamená, že sa skúmajú, dokumentujú a vyhodnocujú podľa odborných pamiatkových kritérií“ (Šulcová 2009).*

Predmet záujmu technického múzejníctva sa preto neobmedzuje iba na charakteristiky objavov, vynálezov či technických pamiatok, ale predovšetkým ide o zhodnotenie ich spoločenského významu. Dejinám vedy a techniky tak poskytuje hmotnú, pramennú základňu dokumentujúcu vývoj vedeckého myslenia, technologického progresu, ako aj ich vplyv na spoločnosť od minulosti až do súčasnosti.

Industriálna archeológia a architektúra

Industriálnu architektúru, teda väčšinou staré, pôvodnej funkcii už neslúžiace objekty a technické stavby sprevádza istý rozpor.

„Výraz priemyselnej architektúry 19. a prvej polovice 20. storočia je charakteristický vnútorným napätím, špecifickou atmosférou, ktorá je umocnená dvojznačnosťou, až rozporom medzi účelnosťou a reprezentatívnosťou, medzi umeleckými ambíciami a ekonómiou výroby, medzi starostlivo uplatňovanými tradičnými remeselnými postupmi a významnými technickými inováciami. Často až bizarné stretnutie rýdzo konštrukčných a technických prvkov s dobovými výtvarnými motívmi, dokonalými remeselnými detailmi či zachovanými stavebnými fragmentami obohacuje vnímanie stavby (územia) príbehom vzniku a vývoja.

Pre nové využitie industriálnych objektov je preto typické, že prostredie obohacujú prepojením významov, štýlov, skúseností, informácií. Významnou kultúrnou hodnotou sa stávajú aj priznané či zachované stopy zaniknutej činnosti, miznajúceho času či existencie. Práve preto je také dôležité pochopiť ich význam

ako súčasť pamäti miesta, kde sa nachádzajú. Roky prevádzkovaná výrobná či obchodná činnosť vtlačila uliciam i celým štvrtiam špecifický charakter, podľa ktorého ich identifikujú ľudia nielen z ostatných častí mesta, ale aj zo vzdialenejšieho okolia. Obvykle patrili k najvýznamnejším cieľom, dominantám a orientačným bodom v meste a krajine – svojou hmotou, výškou, jasným a vžitým komunikačným prepojením s ostatnou zástavbou, ale aj významom, ktorý tu mali pre život celých generácií. Prispievajú k zachovaniu vedomej kontinuity osídlenia. Môžeme pozorovať, ako vopred daný negatívny podtext rozhodovania o územiach a objektoch predtým využívaných, kultivovaných, skôr hospodársky rozvinutých ustupuje novej perspektíve, ktorú ponúka ich prispôbovité využitie (adaptive re-use, creative re-use) konverziou“ (Fragner 2005, s. 58).

Napriek tomu, že ide o architektonicky a konštrukčne pozoruhodné diela, industriálne pamiatky sa väčšinou nachádzajú vo veľmi zlom stave. Naviac sú spájané s neblahými ekologickými následkami, ktoré priemyselná výroba spôsobila na bezprostredné okolie. A tak sa objavuje snaha, čo najrýchlejšie stavby zbúrať, radikálne zmeniť či niekoľko z nich na ukážku pretvoriť. Ako píše česká historička umenia Radka Schmelzová, pri nerešpektovaní datovania (v zmysle rozlíšenia originálu a kópie) a autenticity vznikajú falzifikované pamiatky či neoriginálne atrapy. Najnovší dôvod k ničeniu industriálnych komplexov predstavuje skutočnosť, že tieto priemyselné, technické stavby vznikali priamo v centrách miest, neskôr v ich tesnej blízkosti. Tieto územia sa nachádzajú v hľadáčiku záujmu developerov: „Komerčne orientované architektonické firmy skupujú a asanujú tieto územia, aby mohli byť s vysokým ziskom opätovne zastavené, bohužiaľ až príliš často nepôvodnou a nekvalitnou architektúrou, či už v zmysle úžitkovom alebo estetickom“ (Schmelzová 2008).

Továrne, či vo voľnejšom zmysle slova akékoľvek výrobné podniky koncom 18. storočia a v priebehu 19. storočia pôvodne situované na periférii miest sa teda prirodzeným rozširovaním aglomerácií postupne ocitali v širšom centre miest. Ich rozvoj postupne stagnoval, až nakoniec viedol k redukcii či zániku výroby pre zväzujúce limity rozširovania v podmienkach okolitej zástavby, sťažené logistické možnosti, ako aj nepriaznivé vplyvy na okolie zmenenom na obytné štvrte. V súčasnosti sa do popredia dostáva predovšetkým ich využitie ako lukratívneho stavebného pozemku: „Pôvodný účel priemyselných objektov zmizol prakticky zo dňa na deň a takmer u všetkých naraz. Odrazu ich tu boli stovky a nastala snaha o ich programovú likvidáciu. Výrobné objekty z 19. storočia a mladšie sa stali doslova ohrozeným druhom“ (Schmelzová 2008).

Zásadné spoločenské a ekonomické zmeny, ako aj zrýchľujúce sa tempo vedecko-technického rozvoja spôsobili, že v priebehu deväťdesiatych rokov minulého storočia dovtedajšia technológia beznádejne zastarala, pričom výrobné zariadenia najčastejšie skončili zošrotovaním. Historická priemyselná architektúra sa po ukončení výroby demolovala a devastovala, pričom kvôli nedostatočnému povedomiu o jej pamiatkovej hodnote sa jej objekty zbúrali bez toho, aby ich niekto zdokumentoval.

Dokonca aj v prípade kedy sú vzácne industriálne objekty klasifikované ako hmotné pamiatky, verejná mienka ich za skutočné kultúrne pamiatky považuje skôr výnimočne. Žiaľ, spoločne s Csabom Hollóm sme nútení konštatovať, že sa to nezriedka týka aj príslušných odborníkov, *„pravdepodobne z toho dôvodu, že predstavitelia technických odborov nedostatočne poučení o ich histórii, zle obhajujú záujmy svojich profesií“* (Holló 2010, s.116).

Problémom, ktorý sčasti pretrváva dodnes je spoločenská a sčasti aj legislatívna nevedomosť – absentuje totiž povedomie, že priemyselné kultúrne dedičstvo si zasluhuje takisto primeranú starostlivosť a ochranu, ako pripomína poľský architekt Piotr Gerber: *„Všeobecne sa predpokladá, že pamiatka musí byť stará, s vysokými estetickými hodnotami, musí obsahovať strojové zariadenie a inštalácie podľa oficiálnej definície kultúrnej pamiatky. Veľký nedostatok dokumentovaných dobrých príkladov nového využitia priemyselných budov rovnako prispel k často nevedomej a ekonomicky nezmyselnej devastácii historických pamiatok priemyslu. Územia bankrotujúcich priemyselných podnikov sa stali ako stavebné parcely atraktívne pre nových investorov, pretože nedostatok nasledovaniachodných príkladov a slabo fungujúca pamiatková starostlivosť nedonútili investorov adaptovať dochované budovy. Tlak investorov zameraných na rýchle uskutočnenie svojich projektov pri najnižších nákladoch viedol k bezohľadnej demolácii historického priemyselného mestského tkaniva, často nechráneného pamiatkovým zákonom“* (Gerber 2010, s.107).

Výrobné areály a ich zariadenia poskytujú cenné svedectvo z dejín vedy a techniky, pričom svedčia aj o charaktere spoločenského systému, kapitalizme, zrodennom priemyselnou revolúciou. Obraz industriálnej krajiny je často poplatný predsudkom o bezútešnosti takéhoto priestoru doslova vyrvaného z pôvodného, prírodného a ekologicky harmonického prostredia, avšak metodika priemyselnej archeológie pri použití širšieho, interdisciplinárneho pohľadu ukazuje, že reliktý často pôsobiace nevábny dojem korózie, rozpadu a zmaru sú v skutočnosti dokladmi o hodnotnej architektúre, jedinečných

technických riešeniach a remeselnej dokonalosti. A či to už prijímame alebo nie, stávajú sa súčasťou kultúry.

„Industriálne pamiatky priťahujú svojou zvláštnou atmosférou, ktorá často osciluje v napätí medzi účelnosťou vyplývajúcou z konštrukčných postupov podriadených výrobe a architektonickými hodnotami spoločnými s kvalitnou architektúrou 19. a začiatku 20. storočia“ (Schmelzová 2008).

Mohutný rozmach výroby priniesol výstavbu tovární v podobe viacpodlažných objektov umožňujúcich sústredenie pracovnej sily a prístupu k energetickým a materiálnym zdrojom bez priamej závislosti od prírodného prostredia. Podniky sa stávajú súčasťou mesta, často jeho historického, či širšieho centra a vonkajší vzhľad tovární svedčí o prosperite majiteľov. To, že sa architektúra výrobných hál a obslužných budov inšpirovala klasicizmom vrátane premysleného zasadenia do okolia a parkových úprav rozhodne nie je náhodné, ako pripomína už citovaná Radka Schmelzová:

„Presadila sa historizujúca, eklektická, romantická architektúra a architektúra prísneho historizmu. Fasády boli často ponímané v duchu neorenesancie či neogotiky. Budovy rôznych objemov a účelov sa prekrývali rovnakým plášťom do jedného zrozumiteľného celku. Tieto celky sa potom jednoduchšie zaradili do tradičného prostredia mestskej zástavby a často využívali harmóniu a kontrast horizontál a vertikál, opakovanie jednoduchých ornamentov a materiálových kombinácií tehlového a kamenného muriva alebo neskoršieho omietnutého muriva s armovanými nosnými článkami. Typické sú aj fasády z červených neomietnutých tehál. Ďalším zaujímavým stavebným druhom sú početné variácie jemne profilovaných komínov. Dôležitým prvkom sa od druhej polovice 19. storočia stali viacpodlažné skeletové železné konštrukcie, ktoré z výrobných objektov plynule prešli do bežnej architektúry. Liatina bola používaná často aj ako dekoratívny prvok. Na prelome 19. a 20. storočia sa objavuje stavebná a konštrukčná novinka – železobetón ako technológia mimoriadne vhodná pre výrobné budovy. Romantické, historizujúce poňatie sa objavuje aj po roku 1900 napríklad na vodných dielach, ako sú priehrady, mosty a vzdúvadlá. Vo všeobecnosti však železobetónové konštrukcie otvorili cestu k hľadaniu monumentálneho tvaru. Veľkoryso navrhnuté továrenské budovy z prelomu stáročí ukazujú technickú dokonalosť spojenú s nečakanými architektonickými kvalitami. Keď sa uvoľnila závislosť na historizujúcich štýloch, moderna a secesia sa prirodzene objavili aj na továrenských budovách, práve tak sa v medzivojnovom období presadili puristické a funkcionalistické koncepty“ (Schmelzová 2008).

Industriálna archeológia a legislatívna ochrana technických pamiatok

Ochranu a reštaurovanie pamiatok z legislatívneho hľadiska usmerňuje zákon NR SR č. 49/2002 o ochrane pamiatkového fondu (v znení zákona NR SR č. 479/2005 Z. z.) schválený 19. decembra 2001 s účinnosťou od 1. apríla 2002. Tento zákon konečne zmenil koncepciu pamiatkovej starostlivosti na Slovensku. Pamiatkové orgány boli totiž predtým iba poradnými inštitúciami pre iné úrady štátnej správy a hoci mali značné kompetencie, pri ich výkone nemali *de facto* právnu autoritu rozhodovať o osude pamiatok. Túto skutočnosť zmenil až pamiatkový zákon z roku 2002. Nová pamiatková organizácia – Pamiatkový úrad Slovenskej republiky – sa stala priamo súčasťou špecializovanej štátnej správy, pričom nadobudla rozhodovaciu právomoc.

Pri posudzovaní hodnôt technických pamiatok sa z hľadiska ich ochrany berú do úvahy:

- historická hodnota – hmotný doklad vývoja vedy a techniky, najčastejšie však výrobných procesov,
- architektonické riešenie – technické pamiatky často reprezentujú aj unikátne konštrukčné alebo materiálové návrhy,
- urbanistická hodnota – poloha technickej pamiatky vzhľadom na okolie, panorámu či obraz krajiny,
- miera autenticity – zachovanie pôvodných materiálov či detailov, celistvosti technického (priemyselného) areálu,
- jedinečnosť alebo typickosť – posudzovaná v kontexte výrobného odvetvia alebo územného celku,
- spoločenská hodnota – previazanosť s miestnou tradíciou, spoločenským životom daného miesta,
- estetická hodnota – vyplývajúca z architektonických a urbanistických kvalít,
- perspektíva využitia – možnosť upotrebenia technickej pamiatky pre nové ciele, stratégie a zámery

„Jednou z najprirodzenejších ciest verejnosti k vnímaniu týchto hodnôt je zvláštna estetika ich architektúry, stavebného remesla, práce s materiálom, estetika a dômyselnosť starých strojov, dosiahnutá ľudskými rukami s použitím ďaleko jednoduchších technických prostriedkov ako dnes,“ podotýka Jana Šulcová. *„Ve-*

cou odborného pamiatkového výberu je, aby sa tieto pamiatky zachovali v patričnom reprezentatívnom rozsahu, pokiaľ ide o druhovú a stavebnú rozmanitosť i vývojové rozpätie. Vecou spoločnosti a jej riadiacich štruktúr je, aby sa neničili z dôvodov hmotného prospechu, nezájmu a nevedomosti. Ničenie pamiatkových hodnôt je nezodpovednosťou voči budúcim generáciám a nenapraviteľnou chybou. Zdá sa, že z takýchto chýb, ktoré sa už stali, sa spoločnosť nevie alebo nechce poučiť“ (Šulcová 2009).

Ochrana pamiatkového fondu Slovenska v súlade s vedeckými poznatkami a medzinárodnými dohovormi o ochrane kultúrneho dedičstva sa stala hlavným poslaním Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, pričom vykonáva všetky potrebné činnosti súvisiace s ochranou pamiatkového fondu Slovenska, vrátane historicky hodnotnej industriálnej zástavby alebo jej jednotlivých pamiatok. To by nebolo možné bez kolektívnej spolupráce príslušných inštitúcií a zodpovedného prístupu k pamiatkam: „*Záujmom Pamiatkového úradu je, aby sa táto zástavba posudzovala aj z hľadiska pamiatkových hodnôt a aby obce, resp. iní vlastníci boli na zachovanie takýchto objektov motivovaní vhodnými (napr. finančnými) stimulmi. Na adresu rezortov, i samotnej vlády treba neustále zdôrazňovať, že zákonné nástroje na ochranu kultúrneho dedičstva, či už sankčné alebo stimulačné, nie sú na úrovni potrieb doby, rovnako ako nástroje na potieranie korupcie, klientelizmu, konfliktu záujmov, porušovanie pravidiel verejného obstarávania a podobne, ktoré by účinne regulovali strety protichodných záujmov“ (Šulcová 2009).*

Ako autorka pripomína, ochrana pamiatkovo hodnotných objektov nie je len povinnosťou pamiatkarov. Pamiatkový zákon však ukladá obci – čiže jej volenej samospráve, prípadne obci ako vlastníkovi nehnuteľnosti, aby vo verejnom záujme vytvárala podmienky na ochranu kultúrneho dedičstva, ako sa píše v § 14, ods. 1,2 pamiatkového zákona.

Pokiaľ sa technické pamiatky, respektíve historicky hodnotné industriálne objekty nezodpovedne predstavujú či dokonca demolujú, je namieste preskúmať postoj vlastníka či samosprávy k plneniu zákonom stanovených povinností. Pamiatkový úrad Slovenskej republiky do týchto vzťahov vstupuje odborným a metodickým usmerňovaním pri zaobchádzaní vlastníkov alebo správcov s kultúrnymi pamiatkami. Pamiatkové úrady majú odbornú kompetenciu, aby na tieto hodnoty vlastníka alebo samosprávu upozornili. Obec môže podľa ustanovení § 14 ods. 4 pamiatkového zákona vyhlasať na svojom území pamätihodnosť, ktoré chráni z vlastnej iniciatívy a zoznam miestnych

pamätihodností zasiela stavebnému úradu, ktorý ho musí rešpektovať. Obec tiež môže dávať podnety Pamiatkovému úradu SR k vyhlasovaniu národných kultúrnych pamiatok chránených štátom na svojom území.

Industriálna archeológia a evidencia technických pamiatok

Ako sme už uviedli, technickým pamiatkam a priemyselnej architektúre sa na svetovej scéne v polovici minulého storočia venovali zakladatelia nového vedného odboru, ako boli napríklad James Maude Richards, Kenneth Hudson a ďalší, ktorí sa zoskupili okolo časopisu *Industrial Archaeology*. Z Veľkej Británie sa výskum postupne preniesol aj na európsky kontinent, menovite do Francúzska, Talianska a nemecky hovoriacich krajín – odtiaľ začiatkom sedemdesiatych rokov aj k nám.

Napriek odlišnému chápaniu technických pamiatok oproti britskej škole priemyselnej archeológie môžeme stavať na dlhoročnú prax v rámci pamiatkovej starostlivosti a technického múzejníctva rozvíjajúceho sa po roku 1947 založením Technického (od roku 1983 Slovenského technického) múzea v Košiciach. Záujem o technické pamiatky je neodmysliteľne spojený s celým radom osobností staršej generácie, ako boli Ján Tibenský, Ladislav Mlynka a ďalší, ale aj so súčasným odborným úsilím prezentovaným Ľudovítom Hallonom, Milošom Dudášom, Pavlom Rybárom, Pavlom Hrončekom, Lubošom Kačirkom, Bernadettou Šilingerovou, Janou Šulcovou či Katarínou Haberlandovou. Zabudnúť by sme nemali ani na umelcov a dizajnérov zoskupených okolo projektu Čierne diery (Andrej Sarvaš, Martin Lipták, Miroslav Beňák a Michal Tornyai), ako aj invenčných architektov venujúcich sa hodnotnej konverzii industriálu ako je Vladimír Husák, Petra Ambrušová alebo Beáta Molnárová.

Významnú časť technických pamiatok na Slovensku tvoria industriálne pamiatky, ktoré čoraz viac budia záujem odbornej, ale aj širokej verejnosti. Industriálne kultúrne dedičstvo má vysokú spoločenskú cenu, keďže je súčasťou dokumentácie zamestnania a života ľudí a podporuje vnímanie ich identity s regiónom.

Súčasťou ucelenej koncepcie priemyselnej archeológie vo vzťahu k identifikácii a ochrane technických pamiatok by preto mali byť:

- hodnotové kritériá objektov industriálneho kultúrneho dedičstva – technologický tok, originálne poňatie autenticity (napr. metóda „posledného pracovného dňa“), typologická významnosť, pamiatková ochrana ich typologických znakov,
- typologický vývoj jednotlivých technických odborov – vodné motory (vodné kolesá a turbíny, vodné stĺpcové stroje, vodné náhony), veterné motory (pomalobežné a rýchlobežné), tepelné motory (atmosférické a parné stroje, rozvody parných strojov a parné turbíny), kotly (kufrové, plamencové, žiarotrubné, vodotrubné, strmotrubné a fluidné spaľovanie), elektromotory, generátory, meniče, transformátory,
- energetika (elektrárne, zdroje a rozvodné sústavy), plynárenstvo (plynárne),
- typológia dobývania kovov a nerastov – prvotné banské diela (jamy, štóly a šachty), spôsoby ťažby (ryžovanie, hĺbková ťažba – komorovanie, pilierovanie a stenovanie),
- typológia uhoľného baníctva (ťažobné veže a stroje, triedenie a úprava uhlia) a koksárenstvo,
- hutníctvo železa a typológia vysokých pecí,
- textilná výroba, technologický vývoj priemyselného pradenia a tkania,
- potravinárska výroba – mlyny, silá, sýpky, sladovne, pivovary, cukrovary a liehovary,
- ochrana a konverzia historických priemyselných areálov,
- ochrana a využívanie historickej a priemyselnej krajiny vrátane líniových stavieb.

Okrem štandardne definovaných technických pamiatok existujú aj také, ktoré sa vymykajú jestvujúcemu legislatívnemu rámcu alebo bežnej praxi pamiatkovej starostlivosti, teda akési „nechcené pamiatky“. Ide o relikty priemyselnej činnosti v podobe líniových, plošných alebo hĺbkových štruktúr, teda aj mosty, komunikácie a železnice. Zachovanie historických industriálnych budov spoločne s ich strojovým zariadením je tu akcentované ochranárskym prístupom k industriálnej krajine. Hoci v súčasnosti jej spravidla nepripisujeme kvality kultúrneho dedičstva, pre budúce generácie bude jedinou možnosťou priamo poznávať prostredie priemyselného veku s extenzívnym spôsobom využívania prírodných zdrojov, pričom jej jednotliví reprezentanti v podobe industriálnych pamiatok budú mať rovnakú dôležitosť a význam aké v súčasnosti pripisujeme cenným pamiatkam sakrálnej i profánnej kultúry minulosti.

„Právom môžeme prehlásiť, že industriálne dedičstvo je neoddeliteľnou súčasťou nášho kultúrno-historického dedičstva a skrýva značný potenciál pre budúci trvalo udržateľný rozvoj. Staré fabriky, úžitkové a výrobné haly, jatky, cukrovary, vodárne a vodojemy, mlyny a vodné diela, stanice, huty, vápenky alebo banské veže patria do krajiny, ako aj do obrazu našich miest rovnako neodmysliteľne ako zámky, hrady či kostoly. Priemyselné dedičstvo – solitérne budovy a celé rozsiahle areály – predstavujú nezriedka dôležitú a ničím nezastupiteľnú súčasť histórie a genia loci mesta. Môžu sa stať priestorom k sebareflexii, miesto pre výuku, tvorbu a nový umelecký zážitok, Práve v tomto type historického dedičstva možno úspešne rozvíjať tak potrebný dialóg medzi umením, technikou a spoločnosťou“ (Schmelzová 2008).

V súvislosti s industriálnymi pamiatkami sa môžeme stretnúť aj s menej frekvencovaným, avšak výstižným pomenovaním „priemyslové úhory“ a to pre „skôr využívané objekty a stavby, ktoré sa po čase reštrukturalizácie a útľumu (teda potom, čo ležali ladom) môžu aspoň v niektorých prípadoch stať pozitívnym potenciálom pre nové, často nesporne prítlačivé a pozoruhodné ekonomické i spoločenské postindustriálne aktivity“ (Fragner 2005, s. 58).

Okrem toho má z hľadiska dejín vedy a techniky autentické historické kvality a často aj výrazné estetické hodnoty. V praxi totiž platí, že aj objekty, ktoré nie sú explicitne vyhlásené za kultúrnu pamiatku, môžu mať zásadné pamiatkové hodnoty.

„Doklady ľudskej činnosti o schopnosti a spôsobe využívania prírodných zdrojov a vyrábania predmetov predstavujú jeden z aspektov vývoja spoločnosti,“ zdôvodňujú architektky Petra Ambrušová a Beáta Molnárová. „Významným svedkom tohto pokroku a prameňom informácií sú práve fyzické pozostatky výrobných objektov či zariadení. Patria sem aj prejavy činností človeka v prírode spojené s tým, čo v dnešnej dobe nazývame priemyslom. Početné banské diela – stavby i miesta ťažby, tiež množstvo priestorov a budov rôzneho charakteru predstavujú špecifický kultúrny odkaz, sú dedičstvom nielen pre nás, ale i pre ďalšie generácie. Jeho identifikácia a dokumentácia, ale aj ochrana či údržba a snaha o zachovanie, by preto mali byť samozrejmosťou“ (Ambrušová, Molnárová 2010).

Snahy o evidenciu a ochranu technických pamiatok prešli na Slovensku viac ako štyridsaťročnou diskusiou. Problémová klasifikácia už začiatkom osemdesiatych rokov minulého storočia znemožňovala zistiť skutočný počet technických pamiatok, pretože časť z nich boli evidované ako pamiatky inej

kategórie, najčastejšie ako dielo architektúry. Presná klasifikácia starých mostov, tovární, vysokých pecí, mlynov, hámrov, vyhní, hatí či priehrad bola často mimo rozlišovacej schopnosti vtedajšej pamiatkovej administratívy. Bezproblémová bolo azda len vymedzenie dielni ľudovej remeselnej výroby či banských diel.

Preto práve v tomto období upozorňoval etnológ a pamiatkar Ladislav Mlynka na nedostatočné teoretické zázemie pre klasifikáciu a ochranu technických pamiatok: „*Funkčná a odborová rôznorodosť technických diel a výrobných objektov, ktoré dokumentujú vývoj rozličných technických odborov a výrobných technológií, vyžaduje tolko špeciálnych znalostí z rozličných technických disciplín a ďalších spoločenskovedných odborov, že ich žiadna odborná profesia sama nemôže nikdy súhrne obsiahnuť*“ (Mlynka 1983, s. 25). Autor súčasne upozorňoval na to, že téma technických pamiatok má vyložene interdisciplinárny charakter, teda si vyžaduje spoluprácu mnohých odborníkov a inštitúcií.

Nové zmysluplné využitie technických pamiatok hľadala v tých rokoch aj architektka Bernadetta Šilingerová. Podľa jej názoru je ponechanie objektu v pôvodnom stave s novým funkčným využitím tým najúčinnnejším spôsobom, ako zachovať pamiatku v plnohodnotnom stave, pričom ako vhodný príklad uvádza areál Solivaru v Prešove, spravovaný Technickým múzeom v Košiciach. Druhá možnosť podľa nej spočíva v zachovaní pôvodného stavu, avšak s iným funkčným využitím, ako to je napríklad v početných banských dielach v okolí Banskej Štiavnice. Za najproblematickejšie pokladá využitie objektov priemyselnej výroby a upozorňuje, že kritérium pamiatkovej hodnoty môže byť len jedným, ale nie jediným, spomedzi viacerých riešení pri voľbe spôsobu ochrany a ďalšieho využitia pamiatky.

„*Hoci naša spoločnosť vynakladá značné úsilie na záchranu a obnovu kultúrnohistorických pamiatok, nestačí to tempu spoločenského napredovania,*“ vystríhali v tejto súvislosti spisovateľa Dušan Metod Janota a Jozef Dunajovec, pričom ide o výrok, ktorý má svoju platnosť aj dnes. Autori nastoľujú potrebu dokumentácie dejín práce, čo bezprostredne súvisí s ochranou technických pamiatok, ktorá musí byť garantovaná štátom (Janota, Dunajovec 1984, s. 3).

Podobne tak usudzoval aj pamiatkar Jaroslav Liptay: „*Ak pripočítame k mnohým pamiatkam baníctva a hutníctva objekty súvisiace s rozvojom poľnohospodárstva, priemyslu, dopravy a podobne, je celkom evidentné, že Slovensko je priam klasickou krajinou technických pamiatok, ktorým je potrebné venovať zvýšenú pozornosť*“ (Liptay 1985, s. 251).

Na to si však bolo potrebné počkať. Zatiaľ čo v období rokov 1985 – 2005 stagnoval záujem štátnej pamiatkovej starostlivosti o industriálne dedičstvo, po roku 2006 sa tento negatívny trend podarilo otočiť a o tri roky neskôr sa pristúpilo k systematickej evidencii pamiatok, ktoré dokumentujú v minulosti užívanú výrobu (menovite banskú, hutnícku, chemickú či strojársku produkciu), ale aj vybrané pamiatky stavebnej, lesníckej, poľnohospodárskej a vodohospodárskej techniky, vrátane dokumentácie vedy a jej osobností.

Bez precíznej identifikácie a klasifikácie technických pamiatok nie je možné zodpovedne pristúpiť k ich využívaniu, ktoré v mnohých prípadoch znamená aj ich konverziu či adaptáciu, ako pripomína architekt Vladimír Husák: *„Identifikácia, interpretácia a odborné vyargumentovanie kultúrnych (pamiatkových) hodnôt a klasifikácia industriálneho dedičstva (jeho industriálnej architektúry a technických objektov) je náročná profesionálna činnosť, ktorá v sebe zahŕňa aj celouzemné porovnávanie, niekedy aj potrebnú aplikáciu zahraničných príkladov a metodických skúseností, keďže mnohé kultúrne javy sa nevyvíjali v územnej izolácii. Ide o zložitý multiprofesionálny proces, neľahký aj pre odborné profesionálne zložky pamiatkovej starostlivosti, na aký neboli dostatočne pripravené. Pre obecné samosprávy je takýto náročný odborný prístup finančne i personálne - odborne, pravdepodobne nedostupný a málo mysliteľný. Novosť a náročnosť konverzie industriálnych pamiatok súvisí s celkovou evidenciou historických industriálnych diel, ich dokumentáciou a štúdiom. Až na základe týchto podkladov ich možno kvalifikovane selektovať a klasifikovať. Týka sa nielen areálových celkov, ale aj ich výnimočných – architektonických, technologických a historických – hodnôt“* (Husák 2009).

Pri úvahách o novom využití priemyselných objektov, ktoré už stratili svoju pôvodnú funkciu je potrebné nestratiť zo zreteľa, že spravidla ide o technickú pamiatku a konverzia musí empaticky pristupovať k jej architektonickej a stavebnej štruktúre. Podľa českých historikov architektúry Benjamína Fragnera a Tomáša Šenbergera je potrebné zohľadniť predovšetkým tieto zásady:

„Je dôležité porozumieť zmyslu a rozpoznať architektonické, konštrukčné či umelecké hodnoty stavebného diela. Novým obsahom obdarená industriálna stavba má to, čo chýba výstavbe vzniknutej bez vývoja. Charakteristická industriálna atmosféra sa vyznačuje stretnutím utilitárnych konštrukčných a technických prvkov s dobovými výtvarnými motívmi, novou estetickou hodnotou sa stávajú priznané stopy zaniknutej činnosti v susedstve nových stavebných technológií a súčasného dizajnu. Rozhodujúce je však predovšetkým objavenie

primeraného nového programu pre priemyselné dedičstvo, teda zhodnotenie príležitostí a ponuky, vychádzajúcej z funkčnej rôznorodosti nanovo využívaných industriálnych objektov. Predpokladom je uplatnenie zásady diferencovaného prístupu, ktorý vychádza z potrieb miesta, stavebno-technického stavu a typologickej skupiny. Uvedené hľadiská, riziká a prínosy, stavebno-technické a priestorové limity, životaschopnosť zámeru a kombinácia verejne prospešných investícií, ako aj súkromných podnikateľských iniciatív by mala vybalansovať úvodná realizačná štúdia“ (Fragner, Šenberger 2007, s.12).

Industriálna archeológia a konverzia technických pamiatok

„K starým industriálnym a technickým objektom možno pristupovať z najrôznejších uhlov. Vyvolávajú pocit zmaru, ale vzbudzujú aj nostalgiu a romantické vzrušenie. Sú cieľom agresívnej exploatacie, ale tiež pietnej pamiatkovej ochrany; predstavujú spomienky na jedinečné investorské a architektonické počiny doby, vedeckého a technického vývoja“ (Fragner 2005, s. 58).

Zmena funkcie stavieb, čiže konverzia, je vo všeobecnom význame tohto termínu len o čosi menej frekventovaným postupom, ako samotná výstavba. Niekdajšia budova technického alebo priemyselného určenia nám dáva veľmi dobrú predstavu o ekonomickom a kultúrnom potenciáli predchádzajúcich generácií.

„S každým dedičstvom sa musí zaobchádzať tak, aby minulé zisky boli prostriedkom k budúcim profitom, a nie inak je to aj s priemyselným dedičstvom. Mnoho priemyselných stavieb a celých areálov sa mení na obytné budovy alebo dokonca celé štvrte. Konverzia pôvodne výrobných funkcií (prípadne s ňou súvisiacich obslužných funkcií) na rezidenčné, administratívne a ďalšie účely vytvára z pôvodne monofunkčnej typológie istý druh chameleóna. To, či sa zmení industriálna architektúra na administratívnu budovu alebo obytný dom nezáleží iba na pôvodnej typológii stavby, ale podstatnú úlohu zohráva aj jej umiestnenie, dopravná dostupnosť, finančná vyťaženosť a podobne“ (Janata 2008, s. 8).

Takáto konverzia kladie náročné požiadavky, v ktorých sa uchovanie historického charakteru pamiatok musí citlivo zosúladiť s novým určením objektov. Pamiatková starostlivosť takúto konverziu nevyklučuje, hoci ju zásadným spôsobom ovplyvňuje v snahe zachovať na objekte zásadné autentické znaky. Úspešný výsledok takéhoto úsilia predstavuje funkčná, avšak pamiatku reš-

pektujúca prestavba bývalého parného mlyna na obchodný dom v Šamoríne, kultúrnym účelom slúžiaca konverzia bývalej stavomontážnej haly na Bottovej ulici v Bratislave (Design Factory), sklad č. 7 v bratislavskom prístave využívaný na spoločenské a kultúrne účelu, a viaceré ďalšie.

„Prázdne továrenské budovy sú voľným priestorom pre niečo nové. V celom rade miest ponúkajú príležitosť k experimentom a tvorivosti. Hlavne mladí ľudia sú schopní rozpoznať potenciál týchto budov a užívať ich rozmanitými spôsobmi. Továrenské haly ako skateparky alebo priestory pre koncerty, skladové priestory ako opravovne bicyklov či lokality pre kluby a zábavu, alebo výrobné haly ako ateliéry umelcov, kancelárie podnikateľov – to sú typické príklady využitia týchto budov. Obzvlášť vo veľkých mestách sa poučili, že získavanie týchto objektov a podnikateľské úsilie mladých prevádzkovateľov, akokoľvek nekonvenčných, je rozhodne výhodné“ (Hetchen, Scharnholz 2010, s.102).

Vo vzťahu k novému využitiu objektov priemyselného kultúrneho dedičstva rozlišujeme štyri základné prístupy:

- demolácia – dochádza k zbúraní objektu a postaveniu nového, ktorý môže mať niektoré prvky odkazujúce na pôvodnú štruktúru, ktorá je najmenej žiadúca metóda, z hľadiska našej témy v podstate irelevantnú, jej prioritou je predovšetkým developerský záujem o uvoľnenie pozemku,
- zachovanie a zakonzervovanie – objekt je uchovaný v pôvodnom stave („posledný pracovný deň“), pričom slúži ako pamiatka technologických a civilizačných znakov daného obdobia,
- zmena funkcie so zachovaním pôvodnej atmosféry – pri stavebných úpravách nevyhnutných pre nové funkcie objektu sa zachovávajú jeho charakteristické prvky (murivo, okná, nosníky a pod.) a z komplementárnosti pôvodných a nových častí tak vzniká nový objekt,
- plošné urbanistické zámery – dochádza pri nich k novým riešeniam pre industriálne areály s veľkou rozlohou a prebieha integrácia pôvodnej priemyselnej štruktúry do novej, spravidla mestskej zástavby.

Ku konverziám industriálnych objektov dochádza z viacerých dôvodov, medzi ktoré patria:

- historická hodnota – stavby slúžia ako hmotné doklady o výrobných aktivitách in situ vo vymedzenom časovom období,
- stavebná hodnota – stavby majú dispozičné a materiálové hodnoty,

ktoré je žiadúce zachovať (kvalitné múry, statika a pod.). Sú všeobecne formulované a ide o celkovú dispozičnú vhodnosť pre nové využitie,

- architektonická kvalita – stavby (celkovo alebo ich časti) majú nesporné estetické kvality, pre ktoré je vhodné ich zachovať a ich odstránenie alebo nahradenie by bolo pre danú lokalitu stratou,
- nové výrobné aktivity – pokiaľ to stav a podmienky dovoľujú, slúžia po drobných úpravách pôvodné stavby opäť výrobnému procesu.

Pri zmene účelu objektov industriálneho kultúrneho dedičstva sa spravidla uplatňujú viaceré dôvody súčasne.

„Špecifická atmosféra, zaujímavá architektúra, veľkorysé priestory – toto a mnoho iného dnes láka ľudí do industriálnych objektov,“ vysvetľujú Petra Ambrušová a Beáta Molnárová. „Tieto sú schopné prijať rozličné funkcie, od výrobných a skladových, cez galérie, divadlá, univerzity až po bývanie. Nie každý bývalý priemyselný objekt je ale vhodný pre všetky funkcie, z hľadiska prostredia, hospodárenia, udržateľnosti prevádzky alebo ekonomickej náročnosti premeny. Prvou informáciou je predošlá funkcia, najmä či ide o objekt ľahkého (potravinárstvo, textil) alebo ťažkého (hutníctvo) priemyslu. S tým súvisí charakter budovy, množstvo podlaží, denného svetla prenikajúceho do interiéru, či negatívny vplyv na okolie spôsobený ukončenou prevádzkou, kontamináciou pôdy či vody. Rovnako dôležitá je poloha objektu či areálu a jeho napojenie na dopravnú sieť a infraštruktúru. V neposlednom rade treba dbať na požiadavky pamiatkovej ochrany, nakoľko viaceré miesta patria do zoznamu kultúrneho dedičstva. A hoci vo všeobecnosti by sa dalo povedať, že na prijatie novej funkcie sú vhodnejšie objekty po ľahkom priemysle vďaka svojej univerzalite, prevádzke s malým negatívnym vplyvom na prostredie, nachádzajúce sa v lokalitách bližších mestám či dokonca ich centrám, netreba zabúdať ani na potenciály objektov ostatných odvetví“ (Ambrušová, Molnárová 2010).

Pri konverzii technických pamiatok, ktoré majú najčastejšie podobu industriálnej zástavby sa zmiernuje antagonizmus medzi historickým objektom a vloženou „modernou“, ako píše Jana Šulcová: *„Poznávacia a memoriálna hodnota nie sú to jediné, čo historický industriál ponúka, inými slovami – nie každý historický industriálny objekt sa môže a musí stať len múzeom „in situ“ (Šulcová 2009).*

Pre zmysluplnú konverziu technickej pamiatky rešpektujúcu jej historický status je potrebné formulovať kritériá pamiatkovej ochrany tak, aby sa našlo

nielen vhodné, spoločensky prítlačivé riešenie, ale predovšetkým sa uchovali jej kvality ako svedka dávnej minulosti. V tejto súvislosti Vladimír Husák argumentuje: „*Obnovu industriálnej pamiatky je potrebné vnímať ako súčasť obnovy národného kultúrneho dedičstva, ako zdroj práce, vytváranie zážitkov, v zásadách úspornej spoločnosti rozvíjanej na princípoch recyklácie aj ako obrovský zdroj materiálu, energie a kultúrnych významov, nezanedbateľných pri uspokojovaní stále rastúcich potrieb a nedostatku verejných finančných zdrojov. Správne usmernená, pripravovaná valorizácia a realizovaná konverzia industriálnej architektúry, nie je nikde ľahkým procesom. Ale ako ukazuje množstvo rôznych úspešných zahraničných príkladov, v ktorých sa dajú dnes sledovať dejiny konverzií, popri forme muzealizácie objektu, je to jediný vhodný spôsob, ako zabrániť zničeniu identifikovaných kultúrnych hodnôt*“ (Husák 2009).

Pre úspešnú konverziu objektu musí byť okrem samotnej metodiky a spôsobu realizácie jasné, akému okruhu užívateľov a účelom bude technická pamiatka ďalej slúžiť. Odborné analýzy musia v štádiu prípravy zohľadňovať kultúrnu históriu stavby alebo aj areálu, ktorého je súčasťou (širšie územné a priestorové vzťahy), mimoriadne architektonické atribúty konvertovanej stavby, stavebno-technické možnosti a finančné krytie. Je potrebné využiť jestvujúce výhody stavby čo najefektívnejším spôsobom a – naopak – minimalizovať jej nevýhody. Prioritou je nielen vybalansovať rozpočtové limity rekonštrukcie s potrebou maximálneho uchovania estetickej a stavebnej hodnoty, ale predovšetkým zachovanie typických vlastností industriálnej pamiatky, ako aj špecifickej atmosféry daného miesta, o čom citujeme opäť Benjamina Fragnera a Tomáša Šenbergera: „*Pochopenie významu priemyselného dedičstva je nevyhnuté pre uchovanie pamäti miesta. Nielen preto, že roky prevádzkovaná výrobná či obchodná činnosť vtlačila uliciam a celým štvrtiam špecifický charakter. Historické priemyselné stavby umožnia tiež svojou hmotou, výškou, jasným zažitým komunikačným prepojením s ostatnou zástavbou v úplne zmenených podmienkach vytvoriť presvedčivé kryštalizačné ohniská nových rozvojových zámerov, budúcich urbanistických kompozícií*“ (Fragner, Šenberger 2007, s. 12).

Návrh a vytvorenie nových funkčných vzťahov v objektoch industriálneho kultúrneho dedičstva postavených pôvodne pre iné účely je pomerne komplikovanou úlohou. Jej náročnosť spôsobuje dilema nejednoznačnosti a subjektívnosti porovnávaných hodnôt. Na jednej strane vystupujú technicky vyjadriteľné a finančne kalkulovaliteľné parametre, na druhej strane nie až tak

presvedčivo uchopiteľné umelecko-historické kvality popri riziku porušenia zložitých vzťahov a integrity daného miesta či krajiny. Zásada, že čím menej sa zmení a viac zachová, tým menšie problémy vzniknú, má totiž podľa konkrétnych podmienok iba obmedzenú platnosť. Tento problém si v celej jeho zložitosti všíma aj poľský architekt Stanislaw Karczmarczyk:

„Komplikovaným problémom ostáva zladenie tržných hladísk revitalizácie post-priemyselných objektov a areálov s požiadavkou štátnych úradov chrániacich priemyselné objekty a technologické zariadenia za podmienky, že sú zapísané v zozname pamiatok alebo v starostlivosti rôznych organizácií či združení, ktorých registrovaná činnosť spočíva v ochrane historických hodnôt pozostatkov priemyselnej výroby. Záchrana by mala rovnako vziať do úvahy hierarchiu historických hodnôt jednotlivých prvkov zástavby a vybavenia. Trvanie na bezpodmienečnom zachovaní všetkého môže viesť ku znehodnoteniu týchto pamiatok o to viac, že objekty priemyselného dedičstva sú spravidla náchylnejšie k poškodeniu ako historické pevnosti, paláce či chrámy“ (Karczmarczyk, Rawicki 2010, s.112 a 115).

Na Slovensku zatiaľ nejstuje ani jednotná metodika venovaná pamiatkovej ochrane priemyselných objektov, ale ako so všeobecnou platnosťou upozorňuje Csaba Holló, jej vypracovaniu a prijatiu musia predchádzať dve zásadné veci, bez ktorých by ochrana v praxi nevedla k použiteľnému výsledku: *„Prvou a najdôležitejšou podmienkou je, aby politické vedenie mesta (obce či regiónu) uznalo hodnotu priemyselného dedičstva. Aby si osvojilo, že napríklad priemyselný areál na skvelom mieste z urbanistického hladiska nie je brzdou rozvoja, ale skôr pomôckou k riešeniu a prínosom. Pokiaľ sa „hrdzavá atmosféra“ zaplní novým životom, bude to mať pozitívny dopad na náladu v meste, vytváranie pracovných miest a ďalšie aspekty života. Druhou úlohou, ktorej sa nemožno vyhnúť, je presvedčiť majiteľov, že pokiaľ budú cenné budovy zachované, potom vzrastie tržná hodnota ich investície. Ich nemovitosť bude mať omnoho vyššiu hodnotu ako súčasť žijúceho mesta, než jej funkcia bude akákoľvek, v porovnaní so starým železom predaným do zberu či ponechanej ladom. Musíme ich presvedčiť o tom, že záchrana, oprava a nové využitie ich budov je pre nich dobrou investíciou do budúcnosti. Až po splnení týchto dvoch uvedených podmienok môžeme povedať, že má zmysel prehlásiť budovu alebo areál za chránený – potom je už len otázkou financií opätovné oživenie územia“* (Holló 2010, s.119).

Ešte v súčasnosti je ale udivujúce, že aj napriek veľkému množstvu technických pamiatok a viac ako dvestopäťdesiat rokov trvajúcej tradícii priemysel-

nej výroby sa problematike ochrany a konverzie industriálu stále venuje veľmi malá pozornosť, hoci už aj tu evidentne svitá na lepšie časy: „Priemyselné pamiatky sú pre dnešného človeka prítažlivé. Donedávna boli *neprístupne uzatvorené a tajomné. Ich zrozumiteľnosť sa spája s nostalgiou nad pozostatkami minulej doby, ktorej sa ešte dotýkali*“ (Schmelzová 2008).

Záver

V predmete záujmu industriálnej archeológie a tematicky s ňou súvisiacich disciplín je obsiahnutý značný ekonomický a sociálny potenciál. Nové využitie pôvodným účelom už neslúžiacich a chátrajúcich podnikových stavieb predstavuje celé spektrum príležitostí pre regióny, v ktorých došlo k redukcii výroby či ťažby v podobe vytvárania atraktívnych ponúk pre cestovný ruch, voľnočasové aktivity, kreatívny priemysel či kultúru v to najširšom zmysle tohto slova.

Doména ťažkého priemyslu a s ním súvisiacej industriálnej architektúry v Európe už prakticky skončila a o to viac je potrebné uvedomovať si, do akej miery priemyselná revolúcia viac ako poldruha storočia spoluvytvárala spoločnosť, vrátane nespochybniteľného vkladu do kultúrneho dedičstva.

Je preto nesmierne dôležité, aby sme rozpracovali metodiku pre rozoznávanie historických, estetických a architektonických kvalít technických pamiatok. Industriálna archeológia prináša výrečné svedectvá o tom, ako priemyselná revolúcia pretvárala prírodu i ľudstvo samotné a ponúka kultúrny potenciál pre ďalší rozvoj. Cieľavedomú a vydarenú konverziu priemyselných objektov a areálov, ktorá slúži k šetreniu doposiaľ nedotknutej krajiny a nevyžaduje zaberanie ďalších zelených plôch možno potom považovať aj za súčasť úsilia o rekultiváciu a obnovenie životného prostredia, ktoré predtým utrpelo industrializačným úsilím.

Zoznam literatúry a online zdrojov

AMBRUŠOVÁ, Petra a Beáta MOLNÁROVÁ, 2010. *Potenciály a limity priemyselného dedičstva* [online]. 2010 [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <http://www.uzemneplany.sk/zakon/potencialy-a-limity-priemyselneho-dedicstva>

BLAŽKOVÁ, Tereza a Václav MATOUŠEK, 2013. Česká krajina 19. a 20. století ve světle industriální archeologie – stav bádání. In VAREKA, Pavel, 2013. *Archeologie 19. a 20. století. Postupy – Metody – Témata*. Plzeň: Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni, 2013, s.17-22. ISBN 978-8026102212.

BRACEGIRDLE, Brian, 1973. *The Archeology of the industrial Revolution*. Cranbury: Heinemann Educational, 1973. ISBN 978-0435329907.

Brutálna premena! Chvíľu vám potrvá, kým uveríte, čo vzniklo z tejto beznádejnej ruiny. 2014. In: Čas.sk [online]. 2014 [cit. 2019-12-09]. Dostupné na: <https://www.cas.sk/clanok/353634/brutalna-premena-chvilu-vam-potrva-kym-uverite-co-vzniklo-z-tejto-beznadejnej-ruiny/>

BUCHANAN, Angus, 1972. *Industrial Archaeology in Britain*. London: Penguin Books, 1972. ISBN 978-0140214130.

COSSONS, Neil, 2008. *Průmysl včerejška, odkaz zítřku?* In: FRAGNER, Benjamin, 2008. *Průmyslové dědictví*. Praha: České vysoké učení technické v Praze, 2008, s.14-30. ISBN 978-8001040676.

ČTK. 2008. *Berlínský Palác republiky je definitivně minulostí* [online]. 2008 [cit. 2019-12-03] Dostupné na: https://www.idnes.cz/zpravy/archiv/obrazem-berlinsky-palac-republiky-je-definitivne-minulosti.A081203_125344_zajimavosti_lpo

ČTK. 2012. *Berlín začal stavět repliku císařského zámku*. Nahradí Palác republiky. [online]. 2012 [cit. 2019-12-03] Dostupné na: https://www.idnes.cz/bydleni/architektura/berlinsky-zamek.A120628_115225_architektura_web

FRAGNER, Benjamin, 2005. Brownfield v souvislostech průmyslového dědictví. In: *Vesmír*, 2005, roč. 84, č. 1, s.58-60. ISSN 0042-4544.

FRAGNER, Benjamin a Tomáš ŠENBERGER, 2007. Stavební fond průmyslového dědictví – potenciál udržitelného rozvoje. In: *Stavebnictví*, 2007, roč.1, č.11-12, s.12-16. ISSN 1802-2030.

GERBER, Piotr, 2010. Co předcházelo? In: FRAGNER, Benjamin a Vladislava VALCHÁŘOVÁ. *Průmyslové dědictví ve vzduchoprázdnu mezi profesionály a amatéry*. Praha: České vysoké učení technické v Praze, 2010, s.107-111. ISBN 978-8001045213.

HAVLÍČEK, Bedřich, 1974. Jablunkovské šance. In: *Těšínsko*, 17, 1974, s. 8–9. ISSN 0139-7605.

HETCHEN, Sebastian a Lars SCHARNHOLZ, 2010. Školní projekty ve starých továrnách, In: FRAGNER, Benjamin a Vladislava VALCHÁŘOVÁ. *Průmyslové dědictví ve vzduchoprázdnu mezi profesionály a amatéry*. Praha: České vysoké učení technické v Praze, 2010, s.102-106. ISBN 978-8001045213.

HOLLÓ, Csaba, 2010. Amatéri zastupujú profesionály. Ochrana průmyslového dědictví na příkladu Miskolcze. In: FRAGNER, Benjamin a Vladislava VALCHÁŘOVÁ. *Průmyslové dědictví ve vzduchoprázdnu mezi profesionály a amatéry*. Praha: České vysoké učení technické v Praze, 2010, s.116-119. ISBN 978-8001045213.

HUDSON, Kenneth. *Industrial Archaeology of Southern England*. London: David and Charles, 1965. ISBN 978-0715372326.

HUSÁK, Vladimír, 2009. *Obnova priemyselných pamiatok je veľký otáznik* [online]. 2009 [cit. 2019-12-10]. Dostupné na <http://www.uzemneplany.sk/clanok/obnova-priemyselných-pamiatok-otaznik>

JANATA, Michal, 2008. Chameleon funkcí? Skrytý potenciál industriální architektury v ČR. In: *Kulturní týdeník A2*, 2008, roč.4, č. 8, s. 8. ISSN 1803-6635.

JANOTA, Dušan a Jozef DUNAJOVEC, 1984. Ako zachováme minulosť práce? In: *Nové slovo*, 4.10.1984, č.37, roč.26, s.3.

JANUSZEWSKI, Stanislaw, 2010. Archeologia przemysłowa – jej narodziny i przedmiot badań. In: *Spotkania z Zabytkami*, 2010, roč.34, č.3-4, ISSN 0137-222X.

JESENSKÝ, Miloš, Zbyšek ONDŘEKA, a Martin TURÓCI, 2014. *Regionální dějepis Kysúc a Tešínska: Regionální dějepis Kysuc a Tešínska*. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 2014. ISBN 978-80-970780-9-6.

KARCZMARCZYK, Stanislaw a Zygmunt RAWICKI, 2010. Spor mezi profesionály. In: FRAGNER, Benjamin a Vladislava VALCHÁŘOVÁ. *Průmyslové dědictví ve vzduchoprázdnu mezi profesionály a amatéry*. Praha: České vysoké učení technické v Praze, 2010, s.112-115. ISBN 978-8001045213.

KOLEKTÍV AUTOROV, 1987. *Dejiny Slovenska II*. Bratislava: VEDA, 1987.

KRŮL, Martin, 2010. Pevnostní stavitelství na příkladu fortifikací Těšínskeho Slezska – Jablunkovské šance. In: JEŽ, Radim a David PINDUR. *Těšínsko v proměnách staletí*. Český Tešín: Muzeum Těšínska: Matice slezská, 2010, s. 201–214. ISBN 978-80-86696-12-6.

KRŮL, Martin, 2011. Význam opevnění slezské hranice během uherských protihabsburských povstání. In: KOLEKTÍV AUTOROV. *Kurucké vojny a ich odkaz v histórii kultúre a umení*. Dolný Kubín: Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava, 2011, s. 79–93. ISBN 978-80-89564-00-2.

KRŮL, Martin, 2014. Komunikační význam Jablunkovského průsmyku. In: JEŽ, Radim a David PINDUR. *Mosty u Jablunkova včera a dnes/ Mosty koło Jabłonkowa wczoraj i dzis*. Český Tešín: Muzeum Těšínska, 2014, s. 69–81. ISBN 978-80-86696-37-9.

KRŮL, Martin a Pavlína NOVÁKOVÁ, 2005. *Jablunkovské šance*. Český Tešín: Muzeum Těšínska, 2005. ISBN:80-86696-05-7.

Kultúrne dedičstvo. 2018. [online]. 2018 [cit. 2019-12-05] Dostupné na: https://sk.wikipedia.org/wiki/Kultúrne_dedičstvo

Kurucké Čierne. 2012. [online]. 2012 [cit. 2020-01-05]. Dostupné na: <http://www.obeccierne.sk/podujatia-cierne/1222-kurucke-cierne>

LAWLOR, Diarmaid, 2010. Nový pohled na minulost, In: FRAGNER, Benjamin a Vladislava VALCHÁŘOVÁ. *Průmyslové dědictví ve vzduchoprázdnu mezi profesionály a amatéry*. Praha: České vysoké učení technické v Praze, 2010, s.84-89. ISBN 978-8001045213.

LIPTAY, Jaroslav, 1985. Koncepcia starostlivosti o technické pamiatky. In: KOLLÁR, Daniel. *Technické pamiatky Bratislavy*. Bratislava: Mestská správa pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1985, s.251-256.

MAJERČÍKOVÁ, Danka, 2011. Nálezy zo šancí na Kysuciach. In: *Terra Kisucensis IV*. Turzovka: Občianske združenie Terra Kisucensis, 2011, s. 9–25. ISBN 978-80-969922-3-2.

MAKÝŠ, Oto, 2004. *Technologie renovace budov*. Bratislava: Jaga Group, 2004. ISBN: 80-80760-06-3.

MERTA, Jiří, 1979. Průmyslová archeologie. In: *Sborník ze semináře Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami*. Brno: Technické muzeum v Brně, 1979, s.5-6.

MLYNKA, Ladislav, 1983. Ochrana pamiatok výroby, techniky na Slovensku. In: *Pamiatková starostlivosť o ľudovú architektúru a technické pamiatky*. Bratislava: Príroda, 1983, s.25-33.

MLYNKA, Ladislav, 1985. Technické pamiatky a ich výber do štátneho zoznamu kultúrnych pamiatok. In: KOLLÁR, Daniel. *Technické pamiatky Bratislavy*. Bratislava: Mestská správa pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1985, s.275-283.

NOVOTNÝ, Bohuslav et al., 1985. *Encyklopédia archeológie*. Bratislava: Obzor, 1985, s.365-366.

Obnova historických Šancí. 2013. [online]. 2013 [cit. 2020-01-05]. Dostupné na: <http://www.obechrcava.cz/informace-ou/220-obnova-historickych-sanci>

Obnova historických Šancí v Hřčavě. 2018. [online]. 2018 [cit. 2020-01-07] Dostupné na: <https://www.msstavby.cz/obnova-historickych-sanci-v-hrcave-01-02-2018/>

PALMER, Marylin, 2005. *Understanding the Workplace: A Research Framework for Industrial Archaeology in Britain*. In: *Industrial Archaeology Review*, 2005, roč. 27, č.1, s. 9-17. ISSN 0309-0728.

PAZDUR, Jan, 1971. Historia kultury materialnej Polski. Doświadczenia i propozycje. In: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1971, č.19, s. 85-99.

POLÁK, Zdeněk, 2018. *Berlínský zámek bude postaven podle návrhu architekta Stelly* [online]. 2018 [cit. 2019-12-03] Dostupné na: <https://www.archiweb.cz/n/zahranicni/berlinsky-zamek-bude-postaven-podle-navrhu-architekta-stelly>

RAISTRICK, Arthur, 1972. *Industrial Archeology: An Historical Survey*. London: Eyre Methuen, 1972. ISBN 978-0413280503.

RAK, Michal a Pavel VAŘEKA, 2012. *Nový studijný obor Archeologie modernity* [online]. 2012 [cit. 2019-12-05]. Dostupné na: <https://www.valka.cz/Verejna-diskuse-novy-studijni-obor-Archeologie-modernity-t141090>

Rekonštrukcia [online] [cit. 2020-01-07]. Dostupné na: <https://www.obnova.sk/slovník/heslo/rekonstrukcia>

RIX, Michael, 1955. *Industrial Archaeology*. In: *The Amateur Historian*, 1955, roč.4, č. 2, s. 225-229.

SCHMELZOVÁ, Radka, 2008. *Průmyslové dědictví a jeho perspektivy* [online]. 2008 [cit. 2019-12-05]. Dostupné na: <http://elearning.historickededictvi.com/zobraz/materialy/odborne-texty/prumyslove-dedictvi>

STRAŠÍK, Lukáš, 2017. Stop hyperkorektnosti: Na kopuli zámku patří kříž. In: *Magazín.sk* [online]. 2017 [cit. 2019-12-20] Dostupné na: <https://zpravy.tiscali.cz/stop-hyperkorektnosti-na-kopuli-zamku-patri-kriz-298175>

STRŮHÁVKA, Jakub, 2015. Stavba berlínského městského zámku vstupuje do nové fáze. In: *Archiweb.sk* [online]. 2015 [cit. 2019-12-11] Dostupné na: <https://www.archiweb.cz/n/zahranicni/stavba-berlinskeho-mestskeho-zamku-vstupuje-do-nove-faze>

ŠILINGEROVÁ, Bernadetta, 1983. Možnosti využitia technických pamiatok. In: *Pamiatková starostlivosť o ľudovú architektúru a technické pamiatky*. Bratislava: Príroda, 1983, s. 61-64.

ŠULCOVÁ, Jana, 2009. *Industriál z pohľadu Pamiatkového úradu SR* [online] 2009. [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <http://www.uzemneplany.sk/clanok/industrial-z-pohladu-pamiatkoveho-uradu-sr>

TICCIH, 2003. *Charta priemyselného kultúrneho dedičstva* [online]. 2003. [cit. 2019-12-10]. Dostupné na: <https://kotp.sk/charta-industrialneho-dedicstva/>

TURÓCI, Martin, 2010. *Historická topografia Kysúc: Kysuce na tajných mapách Prvého vojenského mapovania (1763 – 1787)*. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 2010. ISBN: 978-80-969445-9-0.

Reflexie fortifikačnej a industriálnej architektúry

Autori: Mgr. Martin Turóci, PhD.; Dr. Miloš Jesenský, PhD.

Vydavateľ: Katedra mediamatiky a kultúrneho dedičstva
Fakulta humanitných vied, Žilinská univerzita v Žiline

Vydanie: prvé

Rok vydania: 2020

Grafická úprava a ilustrácia: Mgr. Dominika Orlová

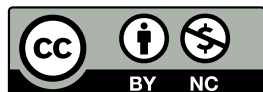
Recenzenti: PhDr. Ľudovít Hallon, DrSc. Ing. arch. Peter Krušínský, PhD.

Jazyková korekcia: PaedDr. Ján Pitoňák, PhD.

Editor: PhDr. Júlia Marcinová

ISBN: 978-80-89832-21-7

Ak nie je uvedené inak, publikácia podlieha licencií CC-BY-NC 4.0:

Viac informácií na: <https://creativecommons.org/licenses/>

9 788089 832217